

Мәуешке Жүсіп
Жөпейұлы

қазақ
шежіресі

Мәшһүр Жүсіп
Көпейұлы

қазақ
шежіресі

Араптың хадим жазуынан бүгінгі жаңа әліпбиге
түсіріп әзірлеген — СӘРСЕНБІ ДӘУІТҰЛЫ

АЛМАТЫ «ЖАЛЫН» 1993

ББК 84 Қаз 7-44
К 68

К $\frac{4702250101-047}{408(05)93}$ 92

ISBN 5-610-01171-X

© Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, 93

АЛҒЫСӨЗ

Мәшһүр Жүсіптің шежіресін оқушыға қаз қалпында ұсыну көптен бері көкейімде жүр еді. Алайда арап қарпінен хатқа түсіріп, ретке келтіру көп қиындық тудырды. Ғұлама ғалымның бұл шежіресі «Қараместің»¹ бес-алты қолжазбасында кездеседі. Бірінде жазылғанын екіншісіне қайта жазғанда бірер аңыз немесе өлең жолдарын, болмаса бір сенімді адамнан естіген қанатты сөзді қалдырмай дәптер бетіне түсіріп отырған. Бұл шежіренің бастап жазылғанына жүз жиырма жылдай болған, бұрын еш жерде баспа бетін көрмеген, қолжазбаның кей сөздері өшкен, кей тұстарының оқылуы қиын...

Бір қызығы, Мәшһүр Жүсіп шежірені жадағай атаны тарату деп түсінбей, онда сол рудағы немесе сол елдегі батырға байланысты, ақынға қатысты, балуан жайлы, күйші туралы аңыз-әңгіме, жыр, күй, тақпақ болса, соны қалдырмай жазған. Әсіресе, жастарға үлгі-өнеге боларлық-ау деген дүниені тұтас қамтып, өзінше сипаттама беріп, дәлелді ойымен түйіндеп, таратып айтып отырыпты. Аса зерделі жанның осы асыл қасиетін терең сезінген Мұқтар Әуезов: «...Өз шығармаларын былай қойып, басы ашық үлгілерді жазып алып, біздің дәуірімізге жеткізген еңбек Мәшһүрде мол екенін және естен шығармау керек. Сондықтан қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ғылымдық бір саласы историография бөлімінде Мәшһүрдің ол түрдегі еңбегіне әрдайым орынды баға берілуі шарт»,— деп жазған екен.

Мұқтар Әуезовтей Мәшһүрдің қадір-қасиетін соншама терең түсінген қазақ аз шығар деп ойлаймыз. Өйткені Мұқаңның өзі Асан Қайғы, Жиренше шешеннен бастап, мақал-мәтел, тұрмыс-салт

¹ «Қарамес» — Мәшһүр Жүсіп көл-көсір қолжазбасын үлкен кара местің ішіне салып сақтапты. Осы себепті ол кісінің қолжазбаларын жұрт «Қарамес» деп атаған.

жырлары дейсіз бе, эпос, лиро-эпос дейсіз бе — бәріне қалам тартқан ғұлама ғой. Әсіресе М. Әуезовтың ауыз әдебиетімізді тегінен түріне қарай ажыратып, әрқайсысына анықтама беруі, оларды ішінара топтауы ғажап құбылыс. Мұқанның төл әдебиетіміздің саф алтындай қорына жан-жақты зерттеу жүргізе отырып айтқан ғылыми пікірі өзінің нақты шындығымен қымбат.

М. Көпейұлының ел аузынан жинаған баға жетпес қымбат дүниесін тұтас ақтарып, жете зерттеген Сәбит Мұқанов әсіресе оның шежіресіне қатты қызыққан. Соның ішіндегі аңыз-әңгімесіне, тосыннан айтылатын тапқыр сөздер мен өткір қалжыңына ден қойып, көңіл бөліпті: Ол: «XVIII ғасырда жасаған ақындардың ішінен жыры көп сақталғаны — Бұқар жырау. Бұқардың жырларын сақтап, тарих алдында ерекше еңбек сіңірген адам — Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Бұқардың жырларын жазып алған Мәшһүр Жүсіп. «Мес» жинағына қарасаң, көңілің тояттайды, оқысаң көзің қуанады. Әсем көшірілген қолжазба Мәшһүр махаббатына лық толы. Ол көне қолжазбаның әрбір сөзіне дейін жеткізуге, қазақ тілінің алтын қорын шашпай-төкпей сақтауға тырысқан» — деп Сәбең ағынан жарылса, біз де үлкен жазушының дәлелді пікіріне қосыламыз.

М. Көпейұлының шежіреде Төле би мен Едіге бидің арасындағы әңгімені қысқаша баяндап бергені әрі қызық, әрі тартымды. Едіге Төленің аулын көріп: «Әділ бидің елін дау араламайды, әділ патшаның жерін жау араламайды», — деген осы екен-ау деп қызығыпты. Сонда Төле би Едіге бидің адамдарына қарап:

— Алты атасын арқалап жүрген бар ма екен, жеті атасын жетелеп жүрген бар ма екен? Алмасың болса мойным бар, асылың болса қойным бар. Бұ сөзімді ойлай бер, — деп аяғын баса бергенде, Едіге:

— Ақсақал, кішкене мойныңызды бұрыңыз, киіз кімдікі болса, білек соныкі, ауыз кімдікі болса, сөз соныкі, шыққан жеріне қайта сыймайды. Жарлық өзіңізден болды, жабдық та өзіңізден» — депті.

Бұл екі бидің терең толғамының қысқаша мән-маңызы: Едіге елінің бітпей жүрген ескі дауы бар екен. Соны бұрын талай билер келіп бітіре алмапты. Он төрт жасар бала би Едіге ердің құнын екі-ақ ауыз сөзбен тәмамдап, екі елдің арасын жарастырыпты.

Мәшһүр Жүсіп ел қамқоры, күндіз-түні жарғақ құлағы жастыққа тимей халықтың қамын, жоқ-жітік, жетім-жесірдің жағдайын ойлайтын панасы болған Төле бидің жұртқа егін салдырғанын жоғары бағалап, былай депті: «Қайда атақты асқан бай бар болса, Наурызды сол байға қылдырады екен. Үйсін Төле билердің заманында Наурыздың қадір-құны астан, тойдан ілгері болады екен» — десе, бұл пікірі басқа да айтылған шежірелер мен жазбалардағы деректерге сай келеді.

Асқан шешендігімен ел ішінде аты аңызға айналған Едіге бидің бір-екі әңгімесін Мәшһүр шежіресінен келтіре кетейік:

«Жарқырап жаз, күркіреп көк шығысымен ат қара тіл болды десіп, Едіге би аттанып, бірсыпыра кісімен Тоғас бидің еліне барды. Қым-қуыт, шым-шуыт, азан-қазан, у-шу болып жатқан жұрт жайын сұрады.

— Елімізде қаһарлы Жәңгір атанған ханымыз бар еді. Сол ханымыздың жалғыз баласы жардан құлап, жайрап қалғанына бүгін сегіз күн болды. «Мен қандай зарлап қалған болсам, жан-жануар, мал да мендей зарласын»,— деп жаңа туып жатқан жас төлді өзеннің бір жағына, енесін өзеннің екінші жағына қаматып, иіртіп, сегіз күн, сегіз түн бойы мал баласы жамырамағанына қарамай хан өзі теріс қарап жатып алды.

— Ханның өзі құдайдың құлы, Мұхаметтің үмбеті ме?— депті Едіге.

— Құдайға құл болмаған, Мұхаметке үмбет болмаған жан бола ма?— деп жауап қайырыпты.

Ертеңгі күннің таңы атып, күні шықты. Жәңгір ханның үйіне барысты... Хан тыбыр етпей жатыр. Сонда Едіге шарт жүгініп отырып, сөйлей жөнеліпті:

— Ақсұңқар ұшты ұядан,
Қол жетпейтін қиядан.
Тұяғы бүтін тұлпар жоқ,
Қияғы бүтін сұңқар жоқ.
Тұлпардың тұяғы
Тасқа байласа кетіледі,
Суға байласа жетіледі.
Теректен — бұтақ,
Теңізден — көбік!
Ақсұңқар әуелеп аспанға ұшты,
Алтын қоңырау үзіліп жерге түсті.
Хан, саған құдайдың бір жабдығы түсті,
Мойның жуан көтересің,
Күшті көтермегенмен, қайтесің!
Оны алған Құдай
Одан да күшті,
Бұдан да күшті,—

дегенде, хан басын көтеріп, көзін ежірейтіп Едігеге қадалып қарай қалды.

— Көзтаңбалы арғында Едіге деген бір жас бала бар деп естуші едім, солмысың, басқа біреуісін, өзінді танытшы,— деді.

— Болсақ, болармыз,— деді Едіге.

— Айтқан аузыңнан айналайын, сені тапқан қатыннан айналайын.
Көтере алмай жатқан басымды көтерттің, енді өзімді біржолата
тұрғызып кетші,— депті. Сонда Едіге:

— *Сенің бұл қайғың
Жиылған көптің тобында қалады,
Түзу мылтықтың оғында қалады.
Жүйрік аттың тұлғында қалады.
Қыран құстың қияғында қалады.
Жыландай шіріліп,
Құйындай үйіріліп,
Аққан судың бойында қалады.
Ақ маралдай керіліп,
Аяғын бір басуға ерініп,
Ырғала басқан сұлудың
Қойнында қалады.
Өлім деген, шіркін, өрт емес пе,
Осы айтылғандар
Оны сөндіретін су емес пе?!
Ит өз құйрығын өзі көтеріп жүрмесе,
Оның құйрығын кім алып жүрмек дегені,
Адам өз көңілін өзі көтеруге керек,
Дегені емес пе?! —*

дегенде, хан орнынан ұшып түрегеліпті,— десе, Мәшекеңнің көкірегі
қандай жарық еді, жүрегі қандай нәзік еді. Өйткені осы қысқа ғана
уақиғада қаншама өмірдің қатпар-қатпар қайшылығы мен терең
сыры жатыр.

Мәшекең қазақтың салт-дәстүріндегі бір қызық жағдайды еске
салып кетеді. Ол егер бір азаматтың ұл баласы болмай, кілең қыз
болса, артынан жиендерін асырап бала қылып алу мәселесі. Бұл,
әрине, «шаңырақ иесі болмай калды» деп қатты қайғыратын біздің
ағайындарға таптырмас олжа. Мәшһүрге сөз берсек: «Есен — Бозым-
ның Есенінен ерген тұқым жоқ, Есеннің жеті қызы болған. Жеті
қызын жеті жерге беріп, әрқайсысынан бір баладан асырап алып,
бала қылған»,— десе бұл да халқымыздың есте мықтап ұстар асыл
қасиеті. Мұхамет пайғамбардың өзі: «Қызды балам деген — менің
үмбетім емес»— депті ғой.

Көпей баласының шежіресінде Абылай хан, Төле би, Қаздауысты
Қазыбек, Қабанбай, Бөгенбай, шанышқылы Бердіқожа, Ұлбике,
Шернияз сияқты шашасына шаң жұқпайтын жүйріктер жан-жақты
сөз болады. Осы еңбекте Дос батырдың ұрпағы жайлы тәлім-тәр-
биелік мәні бар мәлімет ұшырасады: «Дос батыр болған. Қалмаққа
таң атырып, күн шығармаған. Жетпіс сегіз жасында жалғыз баласы
Қожаназар екеуі қолға түскен. Сонда қалмақ «өлтіріп тастайық»

деп сыбырласыпты. Сол сыбырласқанын құлағы шалып қалған Дос батырдың айтқаны:

*Сыбыр, сыбыр етеді,
Сыр құлақтан өтеді.
Сырласпаған жат, шіркін!
Өзім өлсем боғым-ай,
Қожаназар құлыным-ай,—*

деп жылайды дейді. Қалмақ мұнысын көрген соң, «әкелі-балалы өзді-өзі кеңессін. Бірін бізге олжаға қалдырсын, бірін еліне баруға босаттық»,— депті. Сонда бала ұшып тұрып жылап қоя беріпті: «Әкетай-ай, мен лағың болайын, мені құдай жолына құрмалдық деп қалмаққа бер де, ел-жұртыңды таба гөр.

*Сақалыңның ағында,
Өлеріңнің шағында.
Қалмақтың моласында қалмай,
Қазақтың даласына барып қала гөр»,—*

депті. Дос батыр айтыпты: «Қалмақ шалға зәру емес, жас ұланға зәру:

*Қаздың етін асадым,
Жетпіс сегіз жасадым.
Сені қалдырып мен елге барсам,
Екінің бірі, егіздің сыңары айтады,
Алысым былай тұрсын, жуығым айтады.
Душпаным былай тұрсын, досым айтады,
Мына жалмауыз талайдың басын жалмаған
Жалмауыз емес пе,
Жалғыз баласы Қожаназарды жалмап,
Ұялмай жылт етіп келуін қайтерсің,—*

дейді. Сен барсаң, Дос өлген жоқ, міне тірі деп қуанады. Қатын алсаң, балалы болсаң, сенен туған бала менің құнымды күндердің күнінде бір алмай қоймайды»,— деп батасын беріп, баласын қайрып жіберіп өзі қалады» — десе, қазіргі күндері өз ата-анасын қарттар үйіне өткізіп жатқандар үшін үлкен сабақ емес пе...

Осы аз ғана үзіндіде әке мен баланың арасы, дос пен қастың арасы, жақсы мен жаманның арасы, өз елі мен кісі елінің арасы тайға таңба басқандай ашық, айқын. Әсіресе тұтқындағы екі жақын адамның бірін-бірі қия алмай, туған елге «сен бар», «жоқ: сен бар» деп жол беруі — бұл біздің қасиет орнап бақ қонған ата-бабаның асыл дәстүрі.

Сол Дос батырдың айтқан сөзі айнымай келіп, Қожаназардан туған немересі Жидебай батыр болып, қалмақтан атасының кегін

мықтап алды. Жетім өсіп жасында қаншама бейнет көрсе, қартайғанда рақат көріп, Жидебай батыр Абылай ханның ең сенімді қолбасшысының бірі болыпты.

Бұл жағдай біздің жас жеткіншектерді өткенімізді қадір-құрмет тұтуға, бір Алланы, әулие-әмбиелерді қасиеттеуге шақырады. Ата-бабамызда бұрын жақсылар мен жайсаңдар көп болған. Бір күнде он рет ұрыс майданына кіріп жауды жапырған Қарасай батыр, үш жүзді аузына түгел қаратқан Төле би, Қаздауысты Қазыбек, Әйтекелер осындай биік жандар. Бұлардан басқа Бөгенбай, Қабанбай, Олжабай, шанышқылы Бердіқожа сияқты асқан батырлармен бірге, Нұрфая әжеміз бен Қарқабат әжеміздің де ғажайып абзал адам болғаны жөнінде бұл шежіреде мәліметтер жеткілікті.

Халқымыздың барлық тірлігі төрт түлік малға байланысты болғандықтан осы еңбекте енші алысу, қыстау, жайлау бөлісу, мал отарлату, сол малға байланысты билік айту мәселесі де аз жазылмаған.

Біздің елімізде «Жеті атасын білмеген жетесіз» деген аталы сөз бар ғой. Ата тегін білмеген кешегісін білмейді, өткенін байыптамаған — ертеңін ойламайды. Сол үшін тарихымызды жастарға жан-жақты ұғындыруымыз керек. Сондықтан халқымыздың өмір жолын, хандарымыздың ізгі іс-әрекеттерін, билер мен шешендердің қанатты сөздері мен әділ төрелігін жұртшылыққа тұтас жеткізуге тиіспіз.

Тарихта не болмайды, өйткені ол ұзақ өмір ғой. Алайда біз шындықтың бетіне жасқанбай тік қарауымыз керек. Кешегінің мықты жері де, осал тұсы да бізге ауадай қажет. Жақсы болса несімен болды, жаман болса қандай жағдайда сол жаманшылыққа ұшырады? Екеуі де сабақ, екеуінен де үйренуге тиіспіз. Аса үлкен ойшыл Шәкәрім қажы: «Шыннан өзге құдай жоқ»,—десе біздің бәріміз де осы деңгейде табыссақ, нұр үстіне нұр болар еді.

Сәрсенбі Дәуітұлы,

филология ғылымының кандидаты.

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІ

Біздің бұл қазақта тасқа таңба басқандай анық шежіре жоқ. «Оқуға сенген ұмытшақ» деп оқуды керек қылмаған. «Жазуға сенген жаңылшақ» деп жазуды керек қылмаған. Оқу мен жазудың жоқтығынан жазылған шежіре болмаған. Естігенін ұмытпайтұғын құлағының тесігі бар, кеудесінің есігі бар, ұқпа құлақ жандар болған. Сондай жандардың айтуыменен кеудесі хат, естігені, көргені жад болған қариялар кейінгіге ауыздан ауыз алып айтумен үлгі-өсиет қалдырған.

Біздің қазақта шежірені басқа жұрттан ақтарып, таптырып алған кім екендігін сөйлейік! Қазақ қазақ болғанда бұл қазақта хажыға ілкі бастап барған уақ Нүркен бай. Тоқал қатынымен барып, төрт жыл жолаушылықпен жүріп, бесінші жылда қайтып, аман-есен еліне-жұртына келген.

Сол Нүркеннен соң екінші хажыға барушы күлік Самай сопы мен Баянаула дуан болып, ашылған кезде, ноғай Байжан хазірет екеуі болған, екеуі де сол жақта елген. Солардың кеткен жылы қой жылы еді. Мың сегіз жүз елу сегізінші жыл болса керек. Осы сөзді жазып отырған Мәшһүр Жүсіп дәл сол жылы туған бала. Осы күнде жетпіс жаста отыр.

Бұл қазақтан үшінші хажыға барушылар тобықты Құнанбай, айдабол Қишыл Қыстаубай, Ақмоладан, Аққұм-Қосқопадан Шекшек хажы, Атбасардан Егізек, Жанайдар. Есіл бойындағы құлан қыпшақтан Шонтыбай, Батырқожа молда балалары, Сілеті бойындағы қыпшақтан Құрман баласы Қасен қажы, Мәмбет тоқадан Ұзынсазан ұрпағы Мұхамет Салық хажы. Өр Ал-

тайынан Алдажұман немересі Ешмұхамет хажы. Ертiс бойындағы Апайбөриден Құдияр хажы, Көкшетаулық атығайдан Қожахмет хажы. Егiзек Жанайдармен бiрге барған Сұлтанқожа хажы, Қишыл Қыстаубаймен бiрге барған Жәмекқожа, Байзолда нишан, бұларды қалдырмай жазып жатқаным, тiрi қайтып келгендерiнiң бiр сыпырасымен ауызба-ауыз сөйлесiп, мән-жайына әбден анық болғандығымды түсiндiру үшiн. Орта жүзден жиырма кiсi болыпты. Кiшi жүзден табандаған жүз кiсi болыпты. Iшiнде Нұрпейiс хазiрет, Досжан халфе бар дейдi.

Қазақ мұнан бұрын бүйтiп бас қосып хажыға бармаған екен. Жүз жиырма кiсi болып, арасын айырмай, тiзе қосып, қол ұстасып жүрген соң және өздерi де көзге түсерлiк әр таптың қасқа-жайсаңы болғандықтан көргендер таңырқарлық болыпты. Қазақ байғұстың салпыған тұмағының құлағын, сүйретiлген тонының етегiн, аңқиған аузын көрген соң, көрген қызығып, сұқтана бастайды ғой.

Ноғай өкiлi мен сарт өкiлi таласыпты. Ноғай өкiлi бұлар маскүптiк, мен де маскүп кiсiсiмiн деп. Сарт дәлелi бұлар Бұқар тiл, мен де Бұқар тiл кiсiсiмiн деп. Меке бастығын шәрiп, Медине бастығын шайхы дейдi екен. Екi Шәрiптiң шәрiптерi, шайхылары бас қосып, алдарына алдырып сұрапты:

— Сiздер маскүпсiздер ме, жоқ Бұқар тiлсiздер ме деп. Сонда хажы басы Құнанбай екен, ол кiсi сөйлептi:

— Бiз маскүп-саскүбiндi бiлмеймiз, Бұқар тiл, сұқар тiлiндi де бiлмеймiз. Тiрiмiздiң билiгi «алдияр» ұранды төреде, өлiмiздiң билiгi «алла» ұранды қожада. Қазақ деген жұрт болады екен-ау деп аңтаң қалысыпты. Тарих ақтарып, шежiре қаратыпты, таба алмапты. Бiр буырыл бас сөйлептi:

— Бұл тарих табылса Бағдат шәрiпте Имам ағзам кiтапханасы деген үй бар. Жау таламағн, ешқайда шашылып бытырамаған, табылса сонан табылады деген соң Бағдат шәрiпке желмая мiнгiзiп, кiсi жiберiптi. Бұлар өз ортасынан кiшi жүз Досжан халфенi жiберiптi. Барған кiсiлер:

— Табылды, қазақ деген жұрт Анас сахабадан өсiп-өнiп өрбiген екен деп, нұсқа көшiрiп алып келiптi. Сонан кейiн бұл жүз жиырма кiсi ортасынан расход шығарып: «қазақ тақиясы» деген тақия салдырып, ол үйдi Құнанбай атына жаздырып, мұнан былай қазақтан

келген хажы осында түсетұғын болсын деп, қазақтың өзінен ие болып бір шайхы тұратын болсын деп. Сонан былай қазақ та ел-жұрт екендігі, фұсырман екендігі әйгіленген.

Бұлардың хажыға барған жылы, баяғы жұт қояннан бұрын, қаракиік жылы еді. Қишыл хажы хажыға кеткенде қатыны буаз қалып, ұл тауып, атын Мекебай қойған. Сол Мекебай тірі, елу үш жасқа аяқ басты. Баянаула, Қызылтау жып-жылтыр мұз болып, жылқы біткен Тінике, Шолақ, Сілетіге кетіп, қара мал семіз, күйлі шығып, мал мен мұзды атанды деп, сол қыс жайында екінің бірі, егіздің сыңары біліп, сөйлеп отырушы еді. Бұл күнде алай-түлей, ұйқы-тұйқы аласапыран болып, бүтін естінің өзі де қалған жоқ. Жарым естілер шала-шарпы білгенінен айрылып қалды.

Құнанбай хажының хажыға барған жылы 1874-інші жыл. Өзінің өлгені 1888-інші жыл. 81 жасында, тауық жылы өлді. Бұл Мекедегі «тақия» әуел Құнанбай атына жазылған, арғын атында болғандықтан Орманшыдан барған Хасен шайх даулап алған. Онан кейін тоқал арғыннан барған Ешмұхамед даулап алған. Бұл күнде кіші жүз Досжан халфе атына жазылып қалыпты.

Қазақ көсемі Мәліктің әкесінің аты Нәзір екен. Ерте заманда бұрынғы ата-бабаларымыз:

— Біз Ақкөсе сахабадан екенбіз деп жүрді. Біреуден біреу естіп, айтулары бойынша пайғамбар дүниеден қайтқаннан кейін әзіреті Омар халфе күнінде жетпіс мың сахаба аттандырған екен. Алатау, Қаратауда «Мыстанкөз» деген кәпірдің жұрты бар. Соларды фұсырман қылмай қайтпандар деп, содан бытырап, бөлек-бөлек кетіп, төрт мың төрт жүз қырық төрт жыл жасаған Анақбар атанған сахаба Бұқараға жиырма төрт шақырым жерде шәйіт болыпты. Қайсысын тауысып сөйлейін, Ақкөсе, Имам, Бабыр, Құттықожа, Аққояндар Қаратауда шәйіт болып, молалары Қаратауда бұл күнге шейін әлі жоғалмаған. Имам Бабыр Қарнақта. Ақкөсе Қарнаққа жақын бір сайда. Бұл күндегілер Домбы Ата деседі. Кәпірлер басын кескенде кесілген бас домалап Меке, Мединеге қашады. Көп ұзамай бір тесікке түсіп кетеді. Сол тесіктен су тасып шығып, кәпірлерді сел қаптап, су ағызып набыт қылады.

Сол бастың түсіп кеткен жері бұл күнге шейін тесік, зират қыла барғандар беліне арқан байлап кісі түсіреді. Сол түскен кісінің айтып шығуы қып-қызыл қиятас дей-

ді. Су күннің батысына қарай ағып жүре берген. Жағалап жүре берсе, кісі жүре берерлік құрғақ жол дейді. Жарық сәуле жоқ, шаммен жүрмесе жүре ала тұғын емес дейді. Жоғарғы жағының биіктігі кісі бойы дейді. Мұз болып қатқан сүнгі бар дейді. Қолмен біреуін алса, түбімен қопарылып қолға келеді дейді. Қойнына салып жер үстіне алып шығады, тас болып қатып қалады. Біреуден естіген сөз емес, көзбен көріп, қолмен ұстап айтқан сөз. Бұрынғы заманда бір диуана сол суға таяғын тастапты. Сол таяғын іздеп Мекеге барыпты, барса таяғы сондағы жандардың қолында жүр дейді. Зәмзәм шәріптен алдық десіпті. Қырым жұртынікімін, осы Ақкөсе ұрпағымен деп Ғабдолмұхамет деген бір семіз әпенде үстіне күмбез тұрғызды. Бұл жарты денесі дейді, жарты денесі суда қалған, ұят жерін жұрт көзінен жасыру үшін дейді. Өзіміз нандық, нанған үшін жазып отырмыз, аяқ жағы суағар, судың жолы, бұрынғы ата-бабаларымыз:

— Мынау Ақкөсе сахаба бабанның моласы деген сон, бабамыз деп, біз соның рұм-бұтағымыз деп кеткені сол екен. Қазақ түбі Анастан екен деп, тобықты Құнанбай, кіші жүз Нұрпейіс хазірет айтып келген солар.

Біздің айтатұғынымыз естіген құлақтың жазығы жоқ. Басқа жұрттан шығып, тарих жазушылар қайдан шығып, қайда барып ұшырасарынды білмейді. Анас пен Мәлік хазіреттері арап. Қазақ өзін араптан шығарып, туғызып, пайғамбарға туысқан, бауыр болғысы келеді дейді. Мына мен, Мәшһүр Жүсіп Көпей баласы осы сөзді жазып отырмын! Бақсыдай бал ашып, түлкідей түс көріп, жаурын жағып, құмалақ салып айтып отырғаным жоқ. Нұсқалардан көрумен, кәрі құлақтан естумен өз білгенімді шамам келгенше қорытып, шындап, тындап айтып отырмын. Бұл қазақ деген кеше мен бүгін қойылған ат емес, заман-заманнан айтылып келе жатқан ат. Арап тілінде «ұғызақ» деп жазылған, шағатай түркісінде «хазар» деп жазылған, өзіміздің жуан тілде «қазақ» деп жазылған. Әуел басы Нұх пайғамбардан тарап бөлінгенде Жаппас деген баласынан түрік, онан түтік, онан қой, онан киік, онан еділше, онан алтыншы, онан мағол татардың мағолынан Қара хан, онан Уыз хан! Осы Уыз ханнан өрбіп, өнген нәсілден тарадық. Киіз үй сол Уыз ханның жасатқан үйі. Киіз туырлықты қазақ, уыз үйлі атанғандығы сондықтан.

Ол Уыз хан балаларына Күн, Ай, Жұлдыз, Көк, Тау,

Теңіз деп ат қойған. Қазақ күні бұл күнге шейін сол аттардың ізіменен келеді. Айдың басында туғанының Айбас, таң ата туса Таңатар, күн шыға туса Күншығар, түн ортасында туса Түнқатар, көлде туса Көлбай, тауда туса Таубай, жайлауда туса Жайлаубай, қыстауда туса Қыстаубай, Күзекте туса Күзек Уыз ханнан қалған өрнек-үлгі.

Түріктен тоғыз атаға шейін хандығым үзілмей келді деп, киіт те тоғыз... күн да тоғыз, осы тоғыз-тоғыздан бөлетұғын жол-жоба сол Уыз ханнан қалған.

Бейіштің қақ төрінен тимесе де,
Орын-морын тимей ме босағадан,—

деп баяғы Шәкір-Шәкірттегі кемпір-шал айтқандай. Бізге Күн, Ай, Жұлдызды қимаса да Көк, Тау, Теңізді көпсіне ме?! Қазақтың бетімен жайылған қойдай емін-еркін, өз тізгіні өзінде жүрген күндерінде қатын керек болса, ноғайлықтардың қызын еріксіз, сұраусыз алып кете бергендіктен ноғай халқы қазақты бұ күнгеше жек көріп кеткені сол, қалмақ ежелден атасының «асындай» болған.

ОРТА ЖҮЗ ТАРИХЫ

Жанарыстың екі қатыны болыпты. Бірде-бірінің бұшпағы қанамай, бізге күн көру қайда, жас иісті баланы-ай деп, зарығып, қамығып жүрген күндерінде ойламаған жерден алты қожа кез келіп, қона қалыпты:

Ой, құдай-ай!
Берді ғой бала беретұғын,
Әулиелер келді ғой.
Сыйынбасам маған серт,
Қолдамасаң саған серт,
Сарт болсаң садағам кет,—

деп алтауына алты қой сойыпты. Кір-қондарынды жу-дыр, аттарынды тыңқтыр. Осы қойлардың етін жеп тауыспай жібермеймін деп. Сонда қожалар мұның шын құлап, ықылас қылған пейліне риза болып, осы алтауымыз да атымызды бердік, алты ұлға ата боласың деп баталарын беріпті. Аттары Қарақожа, Аққожа, Ақтамбердіқожа, Дарақожа, Есімқұлқожа, Қосымқожа!

Сонан соң қатындары буаз бола бастап, бәйбішеден төртеу, тоқалдан екеу туыпты. Алтауына алты қожаның атын қойыпты. Бәйбішеден туған төрт бала: Қарақожа, Аққожа, Ақтамбердіқожа, Дарақожа. Қарақожадан арғын, Аққожадан найман, Ақтамберді қожадан қыпшақ, Дарақожадан қоңырат, тоқалдан туған Есімқұлқожа, Қасымқожаның біреуінен — керей, біреуінен — уақ.

Естіген құлақтың жазығы жоқ, арғын апасы қыз күнінде оң жақта отырып, бір төремен айқасып қалып, еркек бала тауып, бұл қалай деушіге дәнеме дей алмай, шашын тарай берген екен. Сонан баланың аты Тарақты қойылып, төре жоқта тарақты төре болуға жарайды деген де сөз бар. Ит жаманы барақты, ел жаманы тарақты деген де сөз бар. Қыздан туғанның қиығы жоқ деп арғын балаларына тарақты нөкта ағасы болған, — деседі. Орта жүз тарақтымен қосылып жеті арыс ел аталған.

Арғынның бәйбішесінің аты Аргүл бәйбіше. Мұнан Қотан, Ботан деген екі ұл туған. Ботан қыршын жасында өліп қалып, нәсіл-тұқым қалмаған, Қотаннан Мейрамсопы жалғыз:

Сұрасаң арғы атамды ер Қотанды,
Сұлтанбек Әзіден ол бата алды.
Мейрамұлы Қарашаш бір қыз туып,
Қуандық, Сүйіндік боп сонда атанды.

Уақ Жарқын би Көтеш ақыннан сұраған екен: «Бұл ақындық ата-бабаңызда бар ма еді, нағашы тегіңізде бар ма еді» деп. Сонда Көтеш ақын айтыпты:

Қазақта арғын аға болған зерек,
Басқадан ол кісінің жөні бөлек.
Біздердің түп атамыз ақын Қотан,
Өзгеден өлеңге үстін болса керек.

Осындай сөздерден біздің Қотан деген бабаларымыз болғанын білеміз. Бұқарекен айтыпты деген бір сөз бар:

Бәрімізді сұрасаң,
Қотанбайдың баласы,
Арғындардың сабасы.
Қарақожа бас болып,
Қабыл да болған дуасы.

Арғын тоқалының аты Момын. Бұл Момыннан Ақсопы, Қарасопы, Сарысопы, Арықсопы, Нәдірсопы. Ақсопыдан толыбай ұранды Қанжығалы, маябоз ұранды тобықты. Қарасопыдан қарақай ұранды қарауыл, барлыбай ұранды бәсентиін! Сарысопыдан ошбай ұранды атығай, он екі атаның ұлы Дәуіт, Арықсопы, Нәдірсопыдан ұрымбұтақ — жұрағат жоқ.

Арғын бабамыз жүз алты жасында бір тоқал алған, аты Айнакөз. Онан туған баланың атын Танбыссопы қойған. Танбыссопыдан Үсенбай, Елемес, Елеместен Ериман, бұл Ериманнан Шағыр, Бөлтірік. Шағырдан Ақай, Жолдыбай, Тағышы, Аманжол, Сомжүрек! Аманжолдан Көшей, Көшейден Шақшақ батыр, Шақшақұлы Қошқар, Қошқарұлы Жәнібек батыр, Әз Жәнібек аталған, мойны бұрылмайтын, беті қайтпайтұғын жан болыпты. Әз Жәнібектен Дәуітбай, мұнан туған Мұса батыр, мұнан кейінгілері Бірімжан, Қазыбек, Бірімжаннан Қорғанбек, Дәуренбек, Қорғанбектен Ғазымбек. Шағыр Бөлтіріктің Бөлтірігінен Сырлыбай, Сары.

Елемеспен туысқан Үсенбайдан Қарамерген, мұнан Байтажы (ауыл тілінде әнгіме болған Байтажының есепшісі-ай деген осы Байтажы екен).

Ақташы, бұғышы, байташы, тағышы, шаржетім, шақшақ десе білмейтұғын жан жоқ. Қараман, төлек, қырықмылтық дегендер де бар.

Тоқал арғын деп сөйленеді. Орынбор жақта алты болыстан асатұғын шығар. Біздікі ұзынқұлақтан естіген сөз, кем-кетік, қалған-құтқанын Майқы би аталған, Аққажақ пен Нақақ аталған інілеріміз түгелдер деп сенеміз. Біздей алжыған шал атанған ағаларын өсірмесе өшірмес, далада жүріп тебісетұғын кері кеткеннің саяғы емес едік.

Тоқал арғыннан екі Жәнібек шыққан, бірі Шақшақ Жәнібек, бірі қара балуан Жәнібек.

МЕЙРАМ ТАРАУЫ

Мейрам сопының қайны алшын Құдысбай екен. Қалыңдығының аты Нұрфая екен. Өзін қыс ішінде ұзатыпты. Нұрфаяның өз шешесі өліп қалған екен. Бикешке шешесінің жоқтығын білдірмеймін деп Нұрфаяның ағасының қатыны — жеңгесі еріпті. Түйенің басын же-

тектеуге бір жетім ертіпті. Көш ілгері кетіп, күйеу жігіт артта қалып, көштің ізімен келе жатса, көштегі үш әйел түзге отырыпты. Жолшыбай түзге отырған кім деп қараса, біреуінің зәрі тонды бір қарыс айырып жіберген екен. Түнде қойнында жатқанда қалыңдығы Нұрфаядан сұраса, ол Қарқабат еді дейді. Ол отыра қалып күрілдеткенде қасындағы өзіміз де шошып қаламыз, ат та тас-талқан болып үркеді депті. Елге келіп орныққан соң, екі елдің арасы жау болып, қайынсіңлісін ертіп келген қатын еліне қайта алмай қалыпты. Сонан соң Нұрфая «ағамның төсі тиген жеңгем еді басқаға кимаймын, өзің ал» деп Мейрамның өзіне алғызыпты. «Мына күнді де өзің ал, жатыры асыл өсіп-өнейін деп тұр. Бір жұрттан келген үш ұрғашы өлсек те, тірілсек те бір жерде болайық» деп, оны да алғызыпты. Нұрфаяның өзінен Қуандық, Сүйіндік туады. Жеңгесінен Бегендік, Шегендік туады. Күннен Болатқожа туады.

Күннің аты Қарқабат екен. Өмірінде Мейрам бабамыздың етіне суық су, табанының астына сыз тигізген жоқ екен. Отын тергенде қу көдені көп қылып қоса алып келіп, табанының астына төсейді екен. Қуанды түнде қойнына алып жатады екен. Суға түскен сайын Мейрам:

— Ой, көсегең көгерсін,— деп алғысты көп айтады екен. Бұрынғының алғыс түбі ақ май, қарғыс түбі қара қан дейтіні сондайды көргендіктен айтқан. Қуандық марка туыпты, Сүйіндік ұмытыңқырап кетіп, екі арасы тым алыс, кенже боп туыпты. Қуандықтың алты баласы ат арқасына мініп, соңына еріп, жасаққа жарағанда Сүйіндіктің отауы сонда түсіпті, қатыны ұлы жүз — үйсін Өгіз бидің қызы екен дейді. Сонда бұл қызды да жеңгесі ертіп келіп, еліне қайта алмай қалған екен.

Мейрам сопы ертерек өліп қалып, Нұрфая бәйбіше көп заман бес берекенің біріне қосылған бәйбіше болып, халқына ұйтқы, құт бәйбіше атанған екен. Қара мал еншісі бөлек, басқа екен де, жылқы үлеске түспеген екен. Сонда Қуандық жылқыны үлеске салып, енші бөлуге келгенде өзім бір сыбаға, алты балам алты сыбаға, қара шаңырақта қалғандарына бір сыбаға депті. Сүйіндік Болатқожаны оңаша шығарып алып:

— Мына Қуандық алты баласын арқа тұтып, маған көптік күшін көрсетеді. Сен маған жақтасып, жасаққа шығуға жайың бар ма? Сен маған болыссаң, менің өліспей мал бергім келмейді,— дейді. Болатқожа:

— Жарайды, мен саған болысайын, мына жеңгенді маған қи, сонан соң, оның баласы алтау болмақ түгілі, Жақып пайғамбардың балаларындай он екі болса да маған қоя бер,— дейді. Сүйіндік жеңгесін Болатқожаға тигізбекші болды. Қуандыққа кісі салды:

— Тұрысатын жерін айтсын,— деп.

Ертең ертемен Қуандық та шықты. Болатқожа аттан түсе қалып, жерден жеті шым ойып тастады да атқа мініп алып, Қуандықтың алты баласын алты шыммен ұрып жықты да, бір шымды алып Қуандыққа жетіп барды:

— Жасы үлкен аға едің, саған қол сермемеймін,— деп, жерге тастай беріпті. Қуандықтың үрейі ұшып, түсі қашып, қорқып тұр екен.. «Мына қолындағы шыммен періп қалса, мені жайратады ғой» деп қуарып кетті дейді. «Қой асығы деме, қолыңа жақса сақа ғой»— дел еді. «Біз саған тоқтадық, еншіні өзің бөліп бере ғой»— депті. Болатқожа:

— Маған тоқтасаң, ана жайылып-жатқан жылқының бір жағын өзің таңдап ала ғой. Мен қақ ортасынан жүремін, менің соңымнан өзгең жүріндер,— дегенде Қуандық:

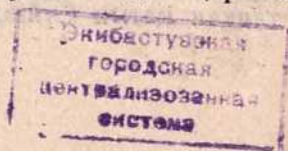
— Мен ана жағын алдым,— дейді. Болатқожа қақ ортасынан жүрді,— алған жағы Қуандықтікі, қалған жағы Сүйіндіктікі,— дейді.

Сонда Сүйіндік Болатқожаға өкпелепті: «Мен әдейі сені «Аттай қалап, атандай таңдап» алып шыққанымда, бұл не қылғаның, көп жағын оған аудара байлап кеттің» деп. Сонда Болатқожа айтыпты:

— Сүйек-саяқ сықылды шашылып жатқан жағын ол алды да, ұйытқан қатықтай ұйып жатқан жағы сенде қалды. Бір-ақ айғырдың үйірі артық шығар, ондық ағалығы жоқ па депті. Санаса келе, Болатқожаның айтқаны болып тұрыпты. Болатқожаның қаракесек атанған жері сол..

Сүйіндіктен қолқалап алған қатынынан Шұбыртпалы, Шекті туады. Алшын Зортұмақтың асына ат апарып қосып, оның бәйгесіне келген күннен Қамбар туады. Бір шабыншылықта өз өнерін асырып алған олжа баласы Жалықбас болады. Қыздай алған қатынынан Ақша, Түйте, Түйтеден Майқы, Танас. Майқыдан Әйтiке, Та-настан Тымырсық, Бөтей. Бұл Бөтейден Қарашор, Ақ-шадан Бошан.

75365/4385

БОШАН

Жанту, Таз, Байбөрі, Манат, Машай, Жантудан Тоқтауыл. Таздан Наманай, Бұлбұл, Бұлбұлдың екі қатыны болған. Бірінің аты Қаракемпір, бірінің аты Құбакемпір. Құбакемпірден Көшек, Алдияр, Құдайберді, Үсен, Шаншар. Шаншардың үш қатыны болған. Қыздан Бике, Айбике, Нұрбике. Машайдан Бәйімбет, Бораншы, Бәйімбеттен Қояныш, Тағай, Дәулет, Керей. Манаттан Ыдықбай, мұнан Қоянкөз, Торым, Бораншыдан Қарсұн, Керней, Қаракесек болған соң, өсіп-өнуге келгенде бұған ешкім таласпайды.

Өзгені қоя тұрайық, өзімізге келейік, Қуандық.

СҮЙІНДІК

Нұрфая бәйбіше Сүйіндікті, Бегендік, Шегендікті, Олжагелді деген асыранды бір бала — төртеуіне өз қолынан қатын алып беріп, енші беріп, сол төртеуін төртуыл атаған. Бегендігі — қозған, Шегендігі — қақсал, Олжагелдісі — қаржас. Туысы басқа-басқа болса да төртуыл дегенде төртеуі қосыла кетеді. Бегендік қыршын жас күнінде өліп, қатыны онан бір бала тауып, Оразгелді аталған. Бегендік өлген соң, ол қатынды Сүйіндік алып, Сүйіндік алған соң, бір ұл туып, мұның атын Суғыншы қойған. Оразгелді, Суғыншы Сүйіндіктің баласы есепті болып, Оразгелдіге қатын алып беріп, енші берген. Оразгелдіден екі бала — Тәңірберді, Сәрік. Суғыншыдан екі бала Шоманақ, Мәжік. Тәңірбердіден үш бала — Ораз, Малқар, Жолым. Сәріктен екі бала — Қожамберді, Тоқтас. Қожамбердіден — Байназар, Есназар, Қозыбақ. Тоқтас екі қатын алған, бәйбішесінен Есіл бойындағы Қарақозған, тоқалының аты Сарыкыз, онан туғандар Сарықозған атанады.

Қозған деген кісі аты жоқ, қозғала берген соң, шіркін қоза береді ғой деп Қозған аталған. Қақсал деген де кісі аты жоқ, қақсай берген соң Қақсал атанған.

Қуандық, Сүйіндік енші алысқанда қарабауыр қылып аламыз деп таласып, асық қаржысып алғандықтан Олжагелді қаржас атанған.

Баяғы Бегендіктен Оразгелдіні, Сүйіндіктен Суғыншыны тапқан қатын Сүйіндік өлген соң, байға тиіс

кетіп, Қуандықта тимеш деген елде Оразды тапқан. Бала күнімізде қариялар аңыз қылып айтып отырушы еді, бір қатын бес елді өсірген екен деп.

Сүйіндіктен Суғыншы, онан Шоманақ, Мәжік дедік. Суғыншының қатынының аты Жолбике. Бұл Жолбикеден Жанболды, Құлболды, Жолболды туады. Шоманақ өлгенде Жолболды емшекте қалған бала. Жолбикені Қаржас алып, Жолболды анасының құшағында кетіп, оған қатынды Қаржас алып беріп, енші беріп, мал-жанданып, жан-жанданып, үйлі-баранды болғаннан кейін бауырларын тапқан. Құлболды балаларынан зорлық көре бастаса, бірі боз қасқа сойып, бірі көк қасқа сойып, Қаржас пен Орманшы біріге бастайды. Ол бұрынғы өсіп-өнген күнде болған жұмыс. Бұл күнде өсіп-өніп көбейген соң, ешкімді керек қылмайды. Бірақ ұрандасқанда «Жолбике, Жолбике» дескенде бірігіп кетеді.

Шоманақпен бір туысқан Мәжіктен Малай, Жәдігер, Малайдан — Қатке, Дәулет, Жәнібек, Тыныбек. Жәдігерден — Бәйтік, Шақай, Сары. Бұл Малай Жәдігер ұрпағы. Өзге төртуылға қарағанда аз, аз болғандықтан күні бүгінге шейін төртуыл атында. Құлболдымен туысқан Жанболды өспегендіктен күні бұл күнге шейін Жанболды атымен аталады. Бұрынғы ақындардың өлеңі:

Мәжікпен бір туысқан ер Шоманақ,
Қойыпты Құлболдыны құдай қалап.

Құлболдының бәйбішесінің аты Мақпал. Мақпал бәйбішенің тұңғышы Күлік, ортаншысы Тұлпар, кенжесі Айдабол. Айдабол он үшінде Айдабол би атанған екен. Ол заманда арғын Сырдерияның күнбатысында жүреді екен. Арғын дэриядан өтіп, Қаратау жайлайды деген сөз естіле бастаған соң, қарақалпақ... арғын бұл жаққа келсе, таң атырып, күн шығармайды. Өткелден өткізбейміз деп, өткел аузын алып тұра қалды дейді. Сыр суында аяқтап өтетұғын өткел болмайды. Сонда Мақпал бәйбішенің астында тор жорға аты бар екен нар жетелеп судан өтерде қара шұбар манат белдемшесінің етегін жинап алды да, іркілместен аты да үйректей қайқандап, жүк-мүгімен нарлары да шегініп тұрып қалмай, байпандап өте шықты дейді. Өткізбейміз деп тұрғандар ләм-лим дей алмады. Пай, пай бәйбішенің бөксесіне болайын, — десіпті. Сонда Мақпал бәйбіше:

— Күлсен күлерсін, күлерсін
Күндердің күнінде көбің,
Езуің жия алмай жүрерсің.
Бұл қай бөксе,
Айдабол шыққан бөксе,
Артың болса Айдаболдай ұл тап,—

деп жүре берген екен.

КҮЛІК, КҮЛІК, ЖҮРГЕН ЖЕРІҢ БҮЛІК, АТАНҒАН КҮЛІККЕ КЕЛЕЙІК.

Күлік — қырғызша жүйрік делінген сөз.

Қыс шілдеде
Жілік жүгіреді.
Жаз шілдеде
Күлік жүгіреді.

Өзінен жүйрік туа беретұғын ел. Екі қатыны болған. Бәйбішесінен Тілеуімбет, Наурыз, Дәулет, тоқалдан Өтепберді, Данияр, Сексен, Өтепбердіден — Ақыл, Қошқар, Өтепбердіні жан білмейді. Ақыл, Сексен атанған. Ақылдан — Бейбіт, Жапалақ, Деріпсәлі, Мырзагелді, Айбас. Ақылдың қалмақтан алған қатынының аты — Сұлым. Онан туған Қойгелді, Жылгелді. Ақыл өз қара шаңырағына Бейбітті ие қылып, кенжесі Айбасты Сұлымның қолына кіргізіп, соның шаңырағына ие қылған. Ақылдың қалмақ қатынынан туған Қойгелді Самыраттың асында өз тұсында үш жүзден балуандығын асырған, Бұқара балуаны атанған қоңыраулы балуанды жығып, бәйге алып кеткен. Самырат Бұқарды билеген Данияр биден туған Мінайдар ханның баласы.

Қойгелді балуан жалғыз барып, қалмақтан бір еркек бала алып қашып келіп, атқа отырысы дулығадай болған соң, атын Дұлыға қойып, асырап алып, бала қылған. Осы күнде Қызылтауда «Дулығатас» деген тас бар. Сол Дулығадан рұмбұтақ — жұрағат бар Дулыға балалары — Тоқанай, Тоқай, Тоқанайдан — Өтебай молда, Тоқайдан Оразайлар. Бәйбішеден Күнтай, Тақашбай, Тақашбайдан Қуанбай жалғыз. Тақашбай ел тауға қонып жатқанда өлген екен, сол күнде Қуанда үш жүз қой бар екен. Бір жүзін сойып әкесіне ас беріпті. Қалған екі жүз қойдың бір жүзі егіз тауып, Қуанның өз көзі

тіршілігінде он екі мың қой тұяғы болғанын көріпті делінген сөз бар. Қуан балалары — Ордабай, Дандабай, Молдабай, Ноғай. Молдабай қотанынан бес мың тұяқ өрген күнін осы қалам ұстап отырған өз көзімен көрген кісі.

Дандабайдан Торғауыт, Аймауыт бәйбіше қатын балалары. Тоқалынан Оспан, Бәйділда, Әбдірахман. Аймауыттан Жүсіпбек, Жүсіпбектен Бектұр, Жанақ.

ТІЛЕУІМБЕТ, НАУРЫЗ

Күліктің бәйбішесінен Тілеуімбет, Наурыз. Тілеуімбет тұңғышы екен. Он алты ұлды Тілеуімбет атаныпты. Үй тентек, айран көз, белдеу ұстап, безерлік қылуға мығым екен. Арғында Тілеуімбет, Алшында Жолымбет деп аттары шығыпты. Батырлықпен, билікпен, құнды-пұлдылықпен емес, қисық-қыңырлықпен аты шығыпты-ау деп ойлаймын. Өзі жұтап, жұттан қашып шұбырып келе жатқан қазақтың көшіне жол-жөнекей қалмақ оқтай ұшырап, алты баласымен Наурыз қашып құтылып, он алты бала ат арқасында соңынан шұбырып жүрген соң, Тілеуімбет қашпай соғысып, қалып, басы отағасының өзі болып, бықбырт тауыпты.

Орманшы Бәпке Тайлақтың бала батыр атанған күні екен. Жау ортасында жаралы жатқандардың үшеуін алып қашып құтқарыпты. Күліктің сексен жасында туған тоқалының баласы Сексен, сары атты Сексен атанған. Жүкті түйені жүгімен ала қашып құтқарыпты. Ол түйеде екі бала бар екен. Бірінің аты Бесім, бірінің аты Қойтан. Сол түйенің үстінде жан сақтап қалған. Бесімнің ұрпағының өсіп-өнген жаннан туған ұрым-бұтақ, жұрағаты осы шежірені жазып отырған.

Бесімнің бәйбішесінің аты Бөктік. Қыпшақ Қатықолақ мергеннің қызы екен. Бөктік бәйбішеден туған үш бала — Жанжігіт, Ақжігіт, Қармыс. Ақжігіттен Құлмағамбет, Сырмағамбет, Досмағамбет, Ермағамбет, Сырмағамбеттен — Санжасар, Мыңжасар, Жүзжасар, Көпжасар, Мағырып. Көпжасар қораш, уақтау туғандығынан Көпей атанып кеткен де, сол Көпейден туған Мәшһүр Жүсіп жетпіс жасында жазып отыр осы нұсқаны.

Шобалай, Шобай, Ақай, Төкей, Ерсімбек, Мәмек. Ерсімбек өспеген, Шобалайдан Жәңке батыр, Өміртай. Мұның ұрпағын Қожаберген деседі. Жәңке батыр жүз төрт жасқа жетіп өлген, он төрт ұлға ата болған. Балаларының бәрі де өсіп-өнген. Абылай хан заманында болған билердің қақ маңдайы болған. Жалай мен Жәңке батыр да үш табылды дейтұғын Жәңке батыр осы. Байдың бәйбішесінен Аққожа, Таңсыққожа, Қосақ, Жанак.

Жәңке батырдан кейін Жанак би болған. Өз тұсында Жанак деп ешкім атын атай алмайды екен. «Жәке, Жәке» деседі екен. Бұл кісі «аттым» десе, мал да, жан да мұрттай ұшады екен. Қаһарлы Жанак доғал оқ Жанак атаныпты. Өзі біреуге іренжісе:

— Әй, жаным, ақшолаққа оқ салдырайын демесен, тыныш жүр,— дейді екен. Тоқсан бес жасында, ел жайлауға көшіп бара жатқанда Сілетінің ар жақ, бер жақ қабағында Сарытөбе деген жерге қойылыпты. Әруақ, мұра, қор деген бар ғой. Елу алты жасымда осы Баянауладан сүрінбей-жалықпай басына барып, ақ шолағын, доғал оғын алып қайтқан жан осыны жазып отырған.

Жәңке батырдың бәйбішесінен туған төрт ұлдың бірі — Қосақ. Бұл Қосақтан Торсықбай туып, ең алғаш орысқа бағынып, дуан аузы ашылғанда Шоң би аға сұлтан, дуанбасы сайланғанда Торсықбай болып сайланып, ескі законда он жеті жыл болыс болған. Түкірігі түйме алтын, қақырығы құйма алтын, аузынан шыққан лебізі жерде қалмаған қасиетті, үлгілі өсиетті жан болған.

Жәңке батырдың қалмақ қатынынан Татан, Шөкей, Құлмырза, Тікей, Қабыл бес ағайынды. Бұлардың ұрпағын күні бүгінге дейін бес қара дейді. Үшінші қатынынан Босмойын, Биқбас, төртінші қатынынан Алдияр, Байбарақ, Қожам, Сейт. Осы он төрт ұл иттің күшігіндей өскен-өнген, би баласы дейді. Күліктің көбі осылар болады.

Жәңке батыр әкесі Шобалаймен бірге туған Шобай, бұл Шобайдан Жаманғара, Байтөбет, мұның ұрпағы да толық бір ауылнай ел. Шолабай, Шобаймен бір туысқан Ақай дегені тағы бар. Мұның балалары Бекмырза, Санмырза. Бұлар да толық бір ауылнай ел. Енді бір туысқаны Түкей деген. Алдыңғылардай өспесе де, өз алдына

Түкей аты атанған ауыл-аймақ. Бұлармен туысқан Ерсімбек, Мәмек. Өспеген де өшпеген азғанауы Жәңке батырмен бір туысқан Өміртай. Мұның балалары — Ақбота, Тайлак, Қайнар, Көшек. Мұның ұрпағы да өскен-өнген...

Күліктен бері неше атаға келгенін аңғартайын. Күлік, Наурыз, Шобалай, Жәңке батыр. Аққожа, Құлжан, Жаутен, Тілесбай, Ыбырай, Әбікен. Осы Әбікен де бала-шағалы жан. Күлік үш ағайынды — Айдабол, Күлік, Тұлпар.

Наурыз екі ағайынды. Тілеуімбет, Наурыз. Шобалай алты ағайынды, Жәңке батыр екі ағайынды.

Аққожа бір атадан төрт ағайынды. Әкесі Жәңке батырдан туған он төрттің бірі. Құлжан алты ағайынды. Өстемір, Құлжан, Бижан, Құнан, Дөненбай, Құлбек! Жәутен екі ағайынды. Тілесбай үш ағайынды. Тілесбай, Елесбай, Тәтікөт. Ыбырай үш ағайынды, Әбікен де сондай. Мұның бәрін шұбыртып жаза беруге өзін кәрі, қағаз қат.

Торсықбай төрт ағайынды: Жаңғара, Баба, Сапқай, Торсықбай. Жақып баласы Малғабас, мұның баласы Арын, мұның баласы Шәріп! Қойсары ішінде Қозыбақ, Малбағар бір туысқан. Қозыбақ балалары Байсалық, Жансалық, Қожаберген.

Ұрпақтары Нарымбай, Түгелбай. Нарымбайдың көшіп Қаржасқа келген жылында туған баласының аты Қаржабай. Онан туған баланың аты Омар. Бұл Омардан Имамәлік. Түбі-тегіміз үйсін дейді. Нарымбай Түгелбайдың нағашысы. Қаржас шешелеріне еріп келіп, нағашысында тұрып қалған дейді. Өздерінен басқа ағайындары бар дейді. Далбада, қосқұлақ ішінде, біраз үйсін бар. Көкшетау жақта қарауыл ішінде үйсін бар дейді.

Қаржас, Құлдың төрт баласы Құдайберген, Тәңірберген, Тілеке, Тілеміс. Бұрынғы қонысы Қызылтауда. Есеннің қарақуысы болған. Алабас айғырдың үйірі жетпіс-сексен болған. Алабас айғырдың үйірі жоғалып кетіп, Құлдың Тілеке батыр атанған баласы тауып алып, соның барып жатқан жерін Алабас қойған. Айдап жүрейін десе айғыр айдатпаған. Айғырдың өзін ұстап мініп алып, намаз оқып отырғанда айғыр тықыршып тұрмай, шиыршық атып оралғанда, қыл шылбыр мұрнының үстінен оралып, мұрнын шорт қиып тастаған. Мұрнын кесіп тастап, киімінен мақта жұлып алып, жапсырып жүре берген. Үйіне келсе, әкесі:

— Балам, Есен тентек малымызды қуалап оттатпайтын болды. Күн көрсететұғын болмады,— деген соң, далада малда жүрген Есен тентекті ұстап алып, тентекті өзінің шалбарының ішіне салып, аузын-балағын буып, таудың басынан домалатып жіберіп, көшіп кетіп қалған...

ҚУАНДЫҚТАН АЛТАУ ТУАДЫ

Есенқарт, Аманқарт, Алтай, Қарпык, Баршы, Тимеш. Қарпықтан Тінәлі, Мәмбет, Күзей, Есентемір — Күзей атанған. Күзейден туған Тоқа, Алтайдың Тоқасы осы. Тінәліден Әжіке, Әлімбет, Үсейін, Қасқа. Үсейіннен Құттыбай, Жәйілмес. Құттыбайдан Құттымбет, Тілеуімбет. Құттымбеттен Қарабас, Деріпсәлі, Айдар, Торғай. Қарабастан Дүкен, Баянбай, Түгелбай, Теңізбай, Төлек. Дүкеннен Қылдыбай, мұнан Айтқожа халфе, Шырай, Әбей хажылар. Осыны жазып отырған Мәшһүрмен замандас кісілер бұлар. Баянбайдан Қалдыбай, Орбай. Құттымбетпен туысқан Тілеуімбеттен Қанай, Құрмантай, Енем; Енем — қатынға аталған ат. Байының аты Өтеміс. Өтемісті жан білмейді, Енем баласы атанып кеткен.

Қанайдан Байғұн, Байғұннан Сары, Қоңыр, Сарыдан Көбе, Көгер. Қоңырдан Досымбек, Қанаймен туысқан Құрмантайдан Үмбетай, Үмбетайдан Елшібек, Елшібектен Қанту, Жанту, Қантудан туады Бесімбай, Өтебай. Жантудан Айдапкел, Мұса, Секербай. Заманында Ақмола дуанына қараған елге-қазы болған кісі.

Енем баласы Жаманбай. Жамабайдан — Елеу, Елеуден — Бейісжан, Тілеуімбетпен бір туысқан Құттымбеттен Қарабас туған деп едік қой. Қарабастан Түгелбай, Түгелбайдан Ерәлі, Серәлі, Тілеулі, Бектас, Бегімбет. Бұлар тоғыз ағайынды болып туған. Ерәліден Сүріпкел тоғыз ағайынды болып туған. Сүріпкелден — Мұсабай тоғыз ағайынды болып туған. Мұсабайдың бір байласынан тоғыз туған. Төрт атаға дейін тоғыз-тоғыздан туып келген. Ерәлі, Серәлімен бір туысқан. Тілеуліден Ақбике, мұнан Қылыш хажы. Тінәлі де көп жыл болыс болып, атақ шығарған бір кісі.

Жоғарғы жақта айтылған Қанайдан Сары, Қоңыр, Кеңгір деген біреуі тағы бар. Кеңгірден Олжабай, Олжабайдан Жарқынбек, Жақынбектен Әнипак. Тәніліден

төрт бала Әжіке, Әлімбет, Үсейін, Қасқа. Үсейіннен — Құттыбай, Жәйілмес, Дедек. Жәйілместен Қожағұл, Дәулет. Қожағұлдан — Өтеген, Қөлбай. Өтегеннен — Байұзақ, Жанұзақ. Жанұзақтай — Бердісүгірбай, Тінәлі, Дебір, Қадірлі, Құнды, Пұлды болған. Мұса, Секербай заманында Бердісүгірбай десе, әркім білерлік бір кісі болған. Осы кісі айтып отырады екен, балалар:

— Қаңтар болмай қарға жарымассындар,
Хажы көбеймей дауға жарымассындар...—

деп ол заманда қазақта хажы санама болған күн. Бердісүгір балалары Әбділда, Жақып, Сайдалы, Аққошқар, Өтеген. Қөлбайдан Әлі болыс. Бұл кісі де Қуандықта кешегі Шоң болыс сықылды көп жыл болыс болған жан.

Қанту баласы Әлі болысты «шата мұрдар» деп айта береді екен. Әр орында бір айтып, қоймаған соң:

— Мені шата, шата деп айта бересіз. Әкесі белгілі кісіні шата дей ме екен? Мен кімнің баласымын айтып беріңіз,— деген екен.

— Өзің іште жатырсың... Қайдан білесің? Жаман Құлшымбайдан сендей бала туа ма, сен Наурызбайдан пайда болған бала едің!— дегенде:

— Онда әкем жаман кісі болмады ғой,— деген екен. Өтегеннің Қөлбайынан Жантілі, Майкөт. Майкөттен Әміртай. Әміртайдан Құлшымбай. Құлшымбайдан Әлі болыс. Жантіліден Жорқабай. Жорқабайдан Ысқақ. Кісі білмейтұғын жандарды жаза беріп немеге керек.

ҚУАНДЫҚТЫҢ БІР БАЛАСЫ — АЛТАЙ

Бұрынғылар айтқан сөз дейді: алшын болсаң адай бол, арғын болсаң алтай бол, үйсін болсаң сиқым, жаныс, ботбай бол, найман болсаң қаракерей, садыр, матай бол. Өзгелерің қалай болсаң, солай бол деп.

Тышқанның да сәуірі болады деседі. Алтай арғынның сәуірі болған екен. Алтайдың бай бәйбішесі қанжығалы Піспекбайдың қызы Байбике. Онан туған Алысай. Жеңге алған бір қатыны болған, онан туған Нұрбай. Алтайдың ақ сауыты Нұрбайда қалған. Қалмаққа олжаға түсіп кеткен жерінен Нұрбай өзі барып алып келген, сауыттың аты шежекөз. Сондықтан Нұрбай ұраны

шежекөз болған. Нұрбайдан басқасында белгілі ұран жоқ. Әупәй Қуандық аталған.

Байбике өлген соң, Піспекбай Алтайға Аққоян деген қызын беріп, мұнан туған балалар Әлике, Байдалы, Сайдалы. Әлике, Байдалы төменгі Алтай атанады. Сайдалы Ақтау, Ортау жақта өр Алтай атанып кеткен. Аққоян өлген соң, Піспекбай Алтайға тағы бір қызын берген. Мұнан туған Мойын. «Мойын болмай ойын болмас» атанған. Алтайдың балаларының ішінде өскен-өнгені, толығы осы Мойын болса керек. Бұл тоқал Мойынды туған соң қалмаққа олжа болып, жау қолына түсіп кеткен. Нұрбайдан басқасы қалмаққа барады дейсің бе? Нұрбай барып алып келген. Тоқал қалмақтан екі қабат келіп, ер ұл тапқан. Алтай бабамыз:

— Кенжеқарам деп айтқандықтан Кенжеқара аталып кеткен. Қалың Алтайдың ішінде мұнан да ұрпақ бар. Бұл күнге шейін Кенжеқара атанады.

МОЙЫНДЫ ТАРАТАЙЫҚ

Алтайдан алтау — Алысай, Нұрбай, Әліке, Байдалы, Сайдалы, Мойын, Кенжеқара. Алтай баласы аталып, есеп-санға қосылған емес. Мойыннан алтау — Рақбанқұл, Аманқұл, Сарша, Шаңкей, Қаріке, Мұрат. Сарша, Шаңкейден — Етболды, Байболды. Рақбанқұлдан — Әлібек, Қалибек! Аманқұлдан — Әжім, Мәжім. Әлібектен — Аралбай, Сармантай.

Мұраттан алтау — Әлмәмбет, Мырзамбет, Үмбет, Үкібас, Мәмбет, Таубұзар. Әлмәмбеттен төртеу — Жылқайдар, Қожағұл, Қалқаман, Бекайдар. Бекайдардың үш қатынынан тоғыз туады. Тоғызы да өсіп-өнеді. Мырзамбеттің қатынының аты Төмен бәйбіше атанған. Мырзамбеттен Қошқар деген баланы тапқан. Мырзамбет өлген соң, бұл Төмен бәйбішені Бекайдар алған. Төмен бәйбіше Бекайдардан үш ұл тапқан: Елібай, Жайықбай, Теңізбай. Төмен бәйбішеден кейін Сәлия атты қатын алған. Мұнан туған Төлебай, Дербес, Қожамсейіт. Баяу тоқалдан Ізбасар, Баба, тағы біреу бар. Төлебайдан — Жиенәлі батыр, Абылай хан тұсында әруақты батыр болған.

Жылқайдардан — Ақкісі, Жанкісі, Бердіс, Төлек. Бердістен — Жапалақ, Ботбай, Шымыр. Жапалақ батыр

атанған, өзінде ұл жоқ, екі қыз болған. Батырлық деген жылқы қуалап ала бергеннен батыр атанған. Базыл Боштайдың әкесі Тұрсынбайдың жылқысын алған. Жылқы соңынан бітім-тыным үшін барғанда: құдық түбі шыммен бекіп, бітеледі, дау аяғы қызбен бітеді деген бар ғой. Жапалақ батыр Қосаяқ деген қызын Тұрсынбайға беріп, Тұрсынбай оны тоқалдыққа алып, кешегі аты шыққан Бәйтен сал сол Қосаяқтан жалқы туған. Жапалақпен бір туысқан Шымырдан — Бармақ, Бармақтан — Танаш, Қанай, Анай. Танаш қызы Ұлбаладан осыны жазып отырған Мәшһүр Жүсіп туған. Жерде қалмайды, жиенде қалады деген бар ғой. Жиенәлі батырға, Жапалақ батырға жаққан жұмыстар осы екеуіне де көріне көзге жақты, басқаға жақпайтуғын қылықтар.

САРМАНТАЙДАН

Мәулім бәйбішеден — Байдәулет, Келдәулет, Өмірзақ, Ерназар, Бекназар, Құлназар; Тотия тоқалдан — Алдажұман, Қаражігіт. Ерназардан — Алшағыр батыр, онан Бижан, Шынтемір, Тыныбек. Алдажұманның бәйбішесінен Қорам жалғыз. Мапа деген бәсентиін қызы тоқалынан Сәттібай, Сәті, Қошқарбай, Тәті. Бұл Тәті жақсы Тәті атанды. Қуандық, Сүйіндікте жалғыз қара болды. Өз тұсында мұның алдына жан түспеді. Тәтіден — Азына. Сәттібайдан — Есмеқай, Абыл. Қошқарбай немересі Ешмұхамет. Тобықты Құнанбаймен сапарлас болып, хажыға барып, хажы атанған.

Алтай — Тоқаға он жеті мың жылқы біткен. Алдажұман дейтін бай екен. Алдажұман байдың Мәулім дейтуғын бәйбішесінен Қорам жалғыз. Жаздыгүні бай жылқысын көлден сауартып шығарып, аулына қайтып келе жатса үйінің қасында төрт-бесті бәсентиін қоңсысы болады екен, солардың бір үрпек бас, жалаң бұт, жалаң аяқ жүрген қызы үйінен шыға сала отыра қалды дейді. Сонда соның дәретінің гүрілдегенінен байдың аты үркіп, жығып кете жаздапты. Атын бұрып, тоқтатып алып әдейі келіп отырған жерін қараса, әлгі жерді қарыс айырып жіберген екен. Үйіне түсісімен жылқыға шаптырып жіберіп, бір тай алдырып, сойып, түн ішінде ауыл-аймағын жинатып алып, сол қызды тоқалдыққа алыпты. Аты

Мана екен. Төрт ұл туыпты — Сәттібай, Тәті, Қошқарбай, Сәті. Төртеуі де бөлекше болып туыпты.

Қарікеде — Ақбура, Тоқбура дегендер болған. Тоқбурадан тоғыз, Ақбурадан алтау. Ақбура балалары — Арзықұл, Құдайқұл, Мендікұл, Жанықұл, Жанықұлдан — Аманбай, Аманжол. Аманжолдан — Мәмбет, Үрпек, Көшекбай. Мәмбеттің бәйбішесінен — Саңырық, бір қатынынан Мұңайтпас, Қашаған, бір қатынынан Тоғалақ, Сәтбай, Сәтек. Аманжолдың қара шаңырағы осы Сәтекте қалған. Кеме Мұса, Секербай заманында Сәтек асы атақты зор жиын ас болған. Айтбақының күрең аты бәйгенің алдын алған. Балуан бәйгесін Байдалының Мұстапасы алған. Саңырықтың бәйбішесі Асан Тәстемір қызы, аты Ұлбала. Ол он ұл туған. Тоқалының аты Айымжан. Бұл үш ұл туған, бәрі де өсіп-өнген. Қуандықтан алтау, Мойыннан алтау, Мұраттан алтау, Әлмәмбеттен төртеу, Бекайдардан тоғыз, Қошқардан алтау.

Биікше деп атанған, Аралбайдан тоғыз. Сәйдәлі де Итқарадан тоғыз. Тінәліден Қарабастан тоғыз. Біреуі Ерәлі. Бұл Ерәліден де тоғыз. Біреуі Сүріпкел, Сүріпкелден де тоғыз. Біреуі Мұсабай, Мұсабайдың бір баласынан тоғыз. Төрт атаға дейін тоғыз-тоғыздан туып келген осылар. Қуандықтың өсіп-өнуі осылайша.

Біреуі теріс, екеуі керіс, төртеуі дұрыс, бесеуі шоқпар, алтауы бақан, жетеуі жеті ит, сегіз болды, иттің күшігі болды, тоғыз толық деген.

Жалғыздық бір құдайға жарасқан, онан басқаға жараспаған. Екеудің бірі өлсе бірі қалады. Жалғыздың өзі өлсе... артында несі қалады. Төртеудің дұрыстығы екеуі біріңғай болса, қалған екеуі тағы біріңғай болады... Жетеу болса, жеті иттің аулы атанады. Үш жүздің баласы қазақты араладым, сегіздің оңған жерін көргенім жоқ. Тоғыз не де болса жаман емес, ең дәнеме болмағанда өсіп-өнеді.

ҚАРАҚЕСЕК

Бұл шежіренің жоғарғы жағында қаракесек бес мейрамның бірі атанып, Болатқожадан өсіп-өнгендірін Шаншар абызға шейін сөйледік. Шаншар абыздың үш қатыны болды дедік. Қызбике, Айбике, Нұрбике, Қызбикеден

Әлсай, ол өскен жоқ. Айбикеден Келдібек, Тыныбек, Есіркеп, Жәнібек. Төрт бек атанған. Келдібекке өз заманында Бегімысық деген әулие атанған қожа кітап ашып, талай нәме көтеріп, екі беті толған мең, екі емшегі екі сүйретпедей толық, бір аяғы ақсақ қыз ал. Солай қылсаң, тұқым-жұрғатыңнан құтты да туады, сүтті де туады, әруақты, бақыты ханға бергісіз би де туады деген соң, қырықтан асқанша қатын алмай жүріпті. Бір ауып бара жатқан Ақымбет керей деген елден осы қыз табылыпты. Келдібек қатындыққа алыпты. Асан, Үсен, Бадана, Бөдене, Сәдібек, Қазыбек, алты ұл тауыпты. Бұлардың «ақсақтың алтауы» атанғаны сол.

Шешелері балаларын емізгенде бір емшегін баланың аузына салғанда, бір емшегін нығының үстіне асып отырады екен. Олай қылмаса, сүті жерге саулап кетеді екен. Асан, Үсен егіз туған екен. Екі емшегінің сүтін егіз бала тауыса алмаған екен. Қазыбек жалғыз өзі-ақ. Сүйретпелерін керегенің басына іліп қоятұғын қылады екен. Үсен ұрпағын бұл күнде Құланшы атаған.

Қазыбектің бәйбішесінен Қазымбет, күң қатынынан Бекболат. Қазымбеттен — Анай, Жанай, Қанай, Атымбай.

Қалдыбай қожаның өлеңі:
Қазымбеттің баласы Қанай, Жанай,
Ортаншысы Атымбай, кенжесі Анай.
Қараұзақ пен Сарыұзақ қарақалпақ,
Құлтекесін сұраймың әлдеқалай?

Қанайдан — Базыл, Базылдан — Жылқыбай, Саржан, Саржаннан — Жаманкөт хажы, Жылқыбайдан — Қорабай, Шалабай. Жанайдан — Соқырби бала, Анайдан — Жолшара, бұл да қазы болған.

Бекболаттан — Тіленші, Тіленшіден — Тоқсанбай, Алшынбай, дөкей ер болған Алшынбай би осы. Алшынбайдың бәйбішесінен — Жүсіп, мұнан туады Ісләмбек, Тоғамбек. Алшынбайдың тоқалынан Қақабай бұл бес ағайынды болған.

Айбике ежелден толық бір болыс ел. Қаз дауысты Қазыбек туған соң не кемдігі болсын.

Нұрбикеден — Тілеуке, Бертис, Тілеукеден — Шақабай, Жарылқап — ұры Жарылқап атанған. Бектігі жұрт үстінен жарлық жүргізіп бек болған емес, өз үйінде өзі хандарша салтанатпен отырады екен.

Жарылқаптың бәйбішесінің аты Маңқан бәйбіше, төрт ұлы бар, Жоламан, Тастемір, Атыбай, Кенжебай.

Жоламан — он алты ұлды Жоламан атанған. Бәйбішесінен Ақтанберді, Құлшипаш. Ақтанбердіден — Жанысбай, оның ұрпақтары Дегеленде болады. Жоламанның екінші қатынынан Жетісары. Ең тұңғышы Тоқтамыс, одан кейін Тайгелді, Көптік, Құл, Көкен, Монтақай, Қойсоймас бәрі де өсіп-өнген. Қойсоймастан Кекшіл, Толыбай, Шоқай, Шомақ, Баймұрын. Баймұрын мырза атанған. Шын мырза емес, шын мырза болмаған кісі. Баймұрыннан — Шотак, Матақ, Жаманай, Ақай, бұл төртеуі бәйбішеден. Қоржынкұл, Дүйсек, Бейсек. Бұл үшеуі бір қатыннан. Кенже тоқал Шайданнан Жұбаныш, Әбдіш. Ақайдан Мақат хажы, Хасен болыс... Бертис — он жеті ұлды Бертис атанған. Он жеті ұл ат аркасына мініп, соңынан ерген соң, жалғанның жарты пәлесі болған басына құстың қауырсынын қадап алып, қарқаралы хан Бертис атанған. Ташкентті барып шапқан, талаған. Мұны Бұқар ханы естіп, соғысуға келген. Сонда Бертистің Бұқар ханына айтқан сөзі:

— Он жеті ұлым бар, сен түгіл құдайдың да өкпесі қабынып, алса да зорға алар, — депті. Бұқар ханы: мынау құдайдан да қорықпаған екен. Құдайдан қорықпағанның қорық деп еді, — деп, қайтып кетіпті. Бертис үйіне келіп түскен соң, он жеті ұл үш күннің ішінде тышқақтап сап болыпты. Бертис дым сызбай, ас-су ішпей, теріс қарап жатып алыпты.

Сол Қаракесек ішінде Бегіммысық атанған әулие қожа бар екен. Өзі сыйынғанда Сақмар баба деп сыйынады екен. Сақмар баба деп жүргені Шайхан Тауырдың әкесі Шайх Ғұмар баба екен. Соның жұрағатынан шыққан қожа екен. Бертисің балаларына бата, өзіне көңіл айту үшін Бегіммысық кіріп келгенде жанға басын көтермей жатқан Бертис ұшып тұрып, қожаға қол беріп:

— Сенің әулиешілігіңе сенемін деп, жоқ жерде асылық айтып ұрынып қалдым-ау, сенің әулие еместігіңді білсем, айтпайтын едім, — дегенде, Бегіммысық:

— Теректің өзіне түскен өрт еді, бұтағына қағыл жібергендігім, ол да қолдағаным емес пе? Тұр, бір тоқал ал, үш ұл туады, бірінің атын Бектемір қой, бектік, байлық ұрым-бұтағынан тепкілесе кетпейді. Бірінің атын Қазығұрт қой, құртша құжынап, битше быжынап, мал бітеді. Үрім-бұтағы бай болады. Бірінің атын Әуез қой, байлық мұның ұрпағында да болады. Бірақ сылдыр моншақ секекшіл ертеңгі уәдесі түске жетпейтұғын болады.

Солардың ұрпағы күні бүгінге дейін бар. Бегімысықтың айтқанындай болды да қойды.

Қаракесектің сөйлемпаз, сөз тапқыштары осы Бертис ұрпағынан болады. Бектемірден туды Битен, Шитен, Мүшеке. Мүшекеден Қазанғап. Қазанғаптан — Тәттімбет, Ерсімбет, Жақсымбет. Тәттімбет Мұса, Секербай заманында Қаракесекте үштің бірі болып, атағы шыққан. Өзі бай, өзі өнерлі, өзі бет біткеннің сұлуы, өзі шешен, айыр көмей, темір жақ домбыда тартып, ән қосқанда алдына адам түспеген. Күні бүгінге шейін Тәттімбеттің «Сылқылдағы» десіп тартады...

Құлатай, Қожатай, Қантай, Тонтай олар да осы Бектемірден шыққан. Байлық та бірінен бірі өтеді. Соның ішінде Тонтайдың сөйлемпаздықпен аты шыққан.

Қаракесек ортасында айтылып жүрген сөз:

— Айбикенің аулына қонғанша, Нұрбикенің көшіп кеткен жұртына қон деген. Және Қаракесек ішінде Қарашор атанған ел бар. Қараға қонғанша далаға қон, далаға қонғанша молаға қон деген.

Болатқожадан — Ақша, Түйте, Ақшадан — Бошан, Бошаннан — бесеу: Жанту, Таз, Байбөрі, Манат, Машай. Жанту ұрпағын бұл күнде Тоқтауыл атайды. Байбөріден — Қойке, Қыдырәлікедей, Қыдырәлікедейміз Қойке келсе не дейміз деседі екен. Манаттан — Қоянкөз, Торым, Машайдан — Бәйімбет, Бораншы туады. Бәйімбеттен — Қояншы, Танай, Дәулеткерей. Бораншыдан — Қарсұн Тілеуберді, Тілеубердіден — Керней, Кернейден төртеу туады: Дәу, Шаң, Балапан, Самырза.

Бұл күнде Дәу сегіз старшын ел, Шаң үш старшын ел, Балапан бір старшын ел. Самырза бар болса он шақты үй. Дәудің бәйбішесінен — Қалқаман, тоқалынан — Балта, Түйте. Түйтеден — Жарылғап — би Жарылғап, батыр Жарылғап атанған, қаракесекте ірі, дөкей болған Жарылғап. Қанжығалы Бөгенбай батырмен замандас болған. Бөгенбай батырдың кенже қызы Бор-

сылдақты тұнғышы Қырбасқа алып берген. Қырбас жеті қатын алған.

Жарылғап балалары Қырбас, Жәнібек, Сәдібек, Баубек. Әкесі Қырбас, шешесі Бөгенбай қызы Борсылдақ. Бұл екеуінен Байсейіт жалғыз туады. Байсейіттің қатыны Зылиқа Шәндікен қызы бұл мейілінше сұлу болады. Жүйріктің тері кеппес, сұлудың жидіген қара елтірісі кеппес деген бар ғой. Кернейдің екінші баласы Шаң Шаңнан — Сүйіндік, Сүйіндіктен — Жомарт, Жомарт балалары — Бәйтік, Тәйтік. Осы Бәйтікпен Зылиқа ойнас болады. Қыстыгүні Қырбас ақсақал жалғыз баласы Байсейіт үйінде жоқ, бір жаққа кетіпті деп естіген соң, келін-кепшік, бала-шаға қорқар деп баласы Байсейіттікіне қонуға келеді. Шетірек, оңаша қыстаған екен. Зылиқа байғұс қандай жылпың, жылы-жұмсақ тамаққа тойғызып, күн борансымақтау ма, неме? өзіңіз жоқта ауыл-аймағыңыз малдан айрылып қалады ғой деп, атасын аттандырып жібереді. Сыпайы Бәйтіктікі оңаша күтіп алу үшін, Қырекен аулын таба алмай, далада адасып өледі.

Қырбастың бір інісі Жәнібек еді ғой, онан жеті Сейіт туған. Жеті сейіттің біреуі Ақсейіт. Бұл Ақсейіттен — Құлжамбек туады. Күні кеше жаңа законда Құлжамбек болыс болып, Қарқаралыға қараған жиырмадан аса болыстың қақ маңдайы болып тұрғанда Айбике болысы Саржан баласы Жаманкөт екен. Қарқаралыда тамам болыстың бас қосқан сиязы, жиылысы болып, болысбилер бір бас қосып тұрған үстіне қырдан, даладан келген бойымен, оранып-шымқанып, үсті-басы қар кіріп келеді. Құлжамбек мұнысын ауырлап қалады, ауыз үйге шығып, киімін тастап келмеді деп:

— Осынша оранып, шымқанып жалғыз сені үсік алып бара ма дейді. Онда Жаманкөт:

— Ойбай, Құлжеке, о не дегеніңіз, Қырекем бізді күткендей қылып кетті ғой дегенде, Құлжамбек төмен қарап, жер шұқыпты да, отырған болыстар ду күліпті.

Сөз сөзден туады деген осы. Жаманкөт марқұмның бір ауыз сөзінен атам заманда өлген Қырбастың қай түрлі өлгендігін жаздырды. Қырбастан — Байсейіт, Байсейіттен — Нұрлан, Нұрланнан — Омар, Омардан — Сәдуақас, ол отыз жеті жасында өлді, Ақшатау болысы болып тұрған күнде. Бұл Сәдуақас та өз заманындағы адамның сұлуы еді. Зылиқаның тамыры Бәйтік ұрпағынан — Қарашолақ балаларынан Адамбай, Тұрсын

шықты, ал Керней деген елде Жарылғап даңқты болды. Оның ұрпағы Байсейіт те бай, Нұрлан да бай, Құлжамбек болыс, Сәдуақас болыс, олардан кейін Адамбай, Тұрсын.

ҚАРСҮН

Есенаман, Наурызымбет, Жүзей. Есенаманнан — Қыдыр батыр, Асан, Қалибай. Қыдыр батырдың жас баласы құрттай бала күнінде қалмаққа олжа болған. Қайып деген бір төренің баласы о да қалмаққа түсіп кеткен. Қыдыр батыр қалмаққа аттанып барған. Жеті барғанда жеті бала ұрлап алып келген. Қалмақ сонан соң елші жіберген: «біздің балаларымызды алып келгендеріне балаларын қайырып береміз» деп. Қалмақ балаларын алып Қыдыр батыр мен Қайып төре қалмаққа барған. Қалмақ:

— Бізде қазақтан олжаға түскен жалғыз-ақ бала бар. Қолына асықты жілік ұстатып орталарыңа жібереміз. Бала қайсыңның қасыңа барса, соның алындар деп. Баланы орталарыңа жібергенде, бала келіп Қыдыр батырдың қасына отыра қалды дейді. Сол баланы Қыдыр алып, атын Орынбай қойыпты. «Бұл баланы алатұғын жол менікі еді»,— дейді төре. «Төре тұрғанда қара алушы ма еді»,— деп Қайып төре өкпелеп, бөлініп, ауып кетіпті.

Орынбайдан бесеу: Нұрпей, Өмірзақ, Қарақұла, Құлыншақ, Тобышақ. Нұрпей баласы Садырбек. Садырбек баласы Ақжарқын, Қошқарбай, Баймұрат, Әлмұрат. Өмірзақтан — Қуатбек, Құрманбек. Қуатбек балалары — Қасымбек, Мұсабек. Құрманбек балалары — Биқадам, Байқадам, Сүйкінбек, Мырзағұл. Тобышақтан Кәрібоз жалғыз, онан Әбді жалғыз, Ақжарқын сегіз ағайынды. Белқожа Қарықбай баласы Нұрпейдің ең үлкені. Орынбай біздің бұл жақтағы Сүйіндіктен қалмаққа олжа болып қалған бала. Оны қайдан білесің десен, Орынбай ұрпағының мінезі өзге қазақта жоқ. Бір қақайса болмайтындығы, кедейлігі, сопылық, тақуалыққа айналғандары, қолынан дәнеме келмейтін жаманына көңіліне жақпайтын бірдеме десен, бір жылға шейін есігіңнен қарамайды.

Біздің бұл Сүйіндікте Орынбаймен бір туысқан үш інісінің ұрпағы бар. Ол інілерінің аты: Ақжігіт, Жан-

жігіт, Қармыс. Әкелерінің аты — Бесім, шешелерінің аты — Бөктік бәйбіше. Орынбай ұрпағында молда болса ауруға үшкіріп, дем салатұғын, тамыр ұстап, құмалақ салып, ұйқы-тұйқы болып жүретұғындар. Шәлдірік дерт қарайтұғыны да бар шығар... Үйден бетімен қаңғып кететұғын кезбе жындысы да болады.

Күлік Тілеуімбет ішінде Бесім қатыны қыпшақ қатық Олақ мерген қызы. Бөктік келіншек күнінде қалмаққа түсіп кетіпті. Екі қабат екен. Ер ұл туып, бала тамақ ішуге жараған соң, өзі жаяу қазаққа қарай қашқанда, баласына ине шаншып кетіпті. Қалмақта ұл болып жүргенше өлсін деп. Сол бала өлмей тірі болып, өсіп-өніп кетіпті деп құрттай бала күнімізде естіп едік. Оның қайда жүріп өсіп-өнгендігін қартайған кезімізде естіп қандық. «Күресерге дәрмен жоқ, іш қазандай қайнайды», деп текке қайнап, бармақты шайнап отырмыз.

Тағайдың Қояншынан — Бозтайлақ, Қайыпберді, Жиенбет, Қаратеке, Балық. Бозтайлақтан Медет, мұнан Қарақай, мұнан Баймамыр. Балықтан — Сағиман, мұнан Лекер. Тағайдан — Тастемір, Жетес. Тастемірден — Еділбай, Жетестен — Сазанбай, Тілеміс, Өміртай, Кешубай. Сазанбайдан — Есбай, Жарбай, Есбайдан — Бөде, Қарақшы. Күні кеше Мұса Секербайдың заманында тамам қатынға бас пана болып, Бөде, Қарақшы деп атын шығарды. Қояныш Тағай бұғылы, тағылының Тағылысында ағаш үй жонатұғын кедей көп еді. Өміртайдан — Қотан, Құмырза, Қотаннан — Төкентай, Төкентайдан — Ақжан, Жаумам. Төкентайдың Қотырынан Жанұзақ, мұнан Қуандық.

Бес бошанның біреуі Манат. Манаттан — Ыдықбай, мұнан Қоянкөз, Торым, Торымнан — Абыз, Бәйімбет, Абыздан — Есімбай, Есімбайдан — Дәулет, Қыстаубай, Қордабай, Бексейіт, Бердікұл, Бәйімбеттен — Ниязқұл, Қойғұл, Жарқымбай. Ниязқұлдан — Жамболды. Қойғұлдан — Әйтек, Кедейбай, Таз, Байтөбет, Ергеш.

Бес бошанның біреуі Жанту. Ол Жанту тоқтауыл баласының көптігі сондай көшіп келе жатқанда бір баласы түсіп қалып, балаларына тамақ үлестіргенде бір аяқ (ыдыс) артылып қалып, бұл аяқтың ас ішетұғын несі қайда деп сонда жоқтап, ол баланы Алшын тауып алыпты. Бала қылып асырап алыпты... Арғын болып бас қосып дауласып, бір Тілмәмбет деген жан беріп, асырап-сақтағаны үшін торы ат беріп, сонан Торы атан-

ған. Сонан бұл күнге дейін атын кісі білерлік жан шықпаған...

Болатқожаның бел баласы Ақша, Түйте. Мұның Ақшасынан Бошан айтылды. Түйтеден — Майқы, Манас. Майқыдан — Әлтіке, Сарым. Әлтікенің бәйбішесінен — Өтеген, Өтегеннен — Байдәулет, Бәйімбет, Жанығұл, Қойгел. Жанығұлды Жәменке десе жұрт біледі. Әлтікенің тоқалынан — Есболай, Дос, Әлмұрат. Дос батыр болған. Қалмаққа таң атырып, күн шығармаған. Жетпіс сегіз жасында жалғыз баласы Қожаназармен екеуі қолға түскен. Сонда қалмақ өлтіріп тастайық деп сыбырласады дейді. Сол сыбырласқанын құлағы шалып, естіп қалып Дос батырдың айтқаны:

Сыбыр, сыбыр етеді,
Сыр құлақтан өтеді.
Сырласпаған жат, шіркін,
Әлде не етіп кетеді
Өзім өлсем боғым-ай,
Қожаназар құлыным-ай,—

деп жылайды дейді. Қалмақ мұнысын көрген сон:

Әкелі-балалы өзді-өзі кеңессін. Бірін бізге олжаға қалдырсын, бірін еліне баруға босаттық,— депті. Сонда бала ұшып тұрып жылап қоя беріпті:

— Әкетай-ай, мен көк лағың болайын, мені құдай жолына құрмалдық деп қалмаққа бер де, ел-жұртыңды таба гөр.

Сақалыңның ағында,
Өлеріңнің шағында.
Қалмақтың моласында қалмай,
Қазақтың даласына барып,
Қала гөр,— депті.

Дос батыр айтыпты:

— Қалмақ шалға зәру емес, жас ұланға зәру. Жас ұланды өлтірмейді. Өздеріне балап, ел-жұрт қылып алады. Мен елге тірі барғанда не боламын:

— Қаздың етін асадым,
Жетпіс сегіз жасадым.
Сені қалдырып мен елге барсам,
Екінің бірі, егіздің сыңары айтады,
Алысым былай тұрсын, жуығым айтады.
Дұшпаным былай тұрсын, досым айтады,

Мына жалмауыз талайдың басын жалмаған
Жалмауыз емес пе,
Жалғыз баласы Қожаназарды жалмап,
Ұялмай жылт етіп келуін қайтерсін,—

дейді.

— Сен барсаң, Дос өлген жоқ, міне тірі деп қуанады. Қатын алсаң, балалы болсаң, сенен туған бала менің құнымды күндердің күнінде бір алмай қоймайды,— деп батасын беріп, баласын қайырып жіберіп өзі қалды. Қожаназар ел-жұртына аман-есен келді, қатын алды, бір ұл туды. Атын Жидебай қойды. Жидебай құрттай бала күнінде тапқан шешесі өліп қалып, Қожаназар бір тоқал алды. Тоқалдың аты Апар еді. Бойы бір қарыс, кемпірдің кебежесіндей еді. Жүремелете алты ұл тапты. Алты ұл тауып жүрген иттің бес қанат үйдің ауығын байлауға бойы жетпей, уық байлағанда Жидебайды аяғының астына жатқызып, неше ұық бар, сөйтіп байлайды екен. Ол заманда жаугершілік, жалшы жалдауды білмейді. Біреуге біреу бұрылмайды. Апардың түрін таныдыңдар, бір үйге қараған бейнеті Жидебайда болмақ қой.

Алты ит, иттің күшігіндей арасына жыл айналмай туа берген немелер, оның жалғызы Жидебайға бұрылар ма? Тезек теру, от жағу бәрі — Жидебайдың мойынында. Ол күнде көшершілік қандай көп. Күнде көш, күнде көш. Үй тігіліп, уық бауы байланатын болса, аяқ астына төсеп, «бой өсіруге» Жидебай дап-даяр.

Қатын-қалаш:

— Шырағым-ай, көзің ашылмады-ау, өз шешен болса, үй құрғыр тігілмей қалса да бүйтпес еді-ау,— дегенде Жидебай айтады екен:

— Ол қылып жүргені маған қастық емес, достық. Жасынан пісіп-қатып, көнтерлі, шыдамды болсын,— дейді ғой. Сүт пісіргенде алтауының алдында алты аяқ, алтауының қолында алты қасық. Көбік қалқып құйып береді, мынаны жалай отырындар деп. Менің қолыма тезек салған шанапш қапты береді, отты қалай отыр деп, нұқып-түртіп қояды, сонысы ғана жанымға батады,— дейді екен.

Жеті-сегізден жасы жаңа асқан кезінде Дос батырдың қара шаңырағында отырған інісі Әлмұрат байдың үйіне Қаракерей Қабанбай батыр келіпті деп Жидебайдың құлағына тиді. Барсам-ау көрсем-ау деп, Жидебай-

дың түн бойы көзі ілінбей алас ұрды. Таң жаңа атуға сәуле беріп келе жатқан қарсанда көзі ілініп кетіп еді. Бабасы Дос батыр түсінде аян берді.

— Балам, алашқа аты шыққан Қабанбай батырдан барып бата алып қал,— деп. Шошып оянып, ұшып түрегеліп, үстінде боз жейдесі бар, құстай ұшып бара жатса, Қабанбай батыр да жорыққа аттанып, алаң-қарақта жүріп барады екен. Алыстан немене екенін айырып, тани алмады. Еліктей ұшып келе жатқан бала екенін таныған соң, тосып тұра қалды. Бала жетіп келіп:

— Ата, маған керек бата,— деді.

— Түнде түсімде Дос батыр айтып еді. Жарайсың, жарайсың,— деп бата-сатаны береді. Төрт алмажайым бар еді, біреуін саған байладым, ал, балам,— деп Қабанбай батыр жүре береді. Сөйтсе төрт алмажайының бірі қызыл түлкі дегені болады екен. Сонысын беріп кеткен екен... Абылай хан үш жүздің баласы қазаққа хан болғанда Әлтеке Сарым Жидебай атақты батырының бірі болып, Абылай ханға қолбасы болған екен. Бір жаққа аттанарда, қосын жүргізерде Үйсіннен ақ шабдар атты алғызып, Әлтеке Сарым Жидебайға мінгізеді екен. Жидебайға айсыз қараңғы түн тал түстей жарық, боран-соран ашық күндей, жан таба алмаған жерді көріп қойғандай табады екен.

Біреудің пышақ, шақпағы бара жатқанда қалған болса, айсыз қараңғы түн болса мейлі, жауыншашын, боран болса мейлі, жүріп келе жатып, найзасын шаншып тұра қалып, ал осы жерді қарай ғой дегенде, қалған-құтқан нәрсесін тауып алады екен:

— Сен осыны қалай табасың,— дегенде жанға сырын айтпайды екен. Жалғыз-ақ Абылай хан айта береді екен.

— Осының қызыл түлкісі бар,— деп.

Бір жорықта жүргенде Абылай хан біреуге қадағала деп тапсырып қойды:

— Ұйқтап жатқанда қойнын ашып қарашы,— деп. Сол адам андып жүріп, қарауылда елсіз далада жатқанында ақырын басып барып қараса, өңірінің астында, төсінің үстінде жатқан қызыл түлкіні көріпті. Түлкі жалт қарағанда үрейі ұшып, қаша жөнеліпті. Ханға келіп көргенін айтыпты. Көргені бар болсын, екі көзіне шел қаптап кетіп, көзінен айрылыпты.

Жидебай батыр жеті қатын алған, жүз беске жетіп өлген. Адам таба алмайтуғын елеусіз жерде жаудан, жұттан, зобаланнан дін аман-есен бір ауылнай (ауыл) ел жатады екен. Соны Жидебай тауып, шауып-жаншып, талапты. Сонда сол елде бір Сарықожа атанған қожа бар екен. Бұл жерді туып көрмеген жан өмірбойы таба алмайтын-ақ жер еді дәу де болса, көзі ағарғыр, көр болғыр Жидебай ғой дегеннен Жидебайдың көзі ағарып, көр болыпты. Қожаның барып аяғына жығылса да болмапты. «Ауыздан шыққан түкірік қайта жұтса мәкүрік»,— деген деп.

Әлтеке сарым Жидебай тамы Қарқаралының сыртында Қызылтау деген тауды басып ағатұғын Нұра өзенінің бойында, Мәшірүп күннің моласының қасында. Мәшірүп деген өзі күң екен, көп ұлтқа мазар басы болып, аты атанып қалған.

Дос батырмен бірге туысқан Әлмұраттан — Атымбек, Атымбектен — Иманәлі, Көрсары, Тамай, Бақы, Қазыбай, Басбалдақ, Жанак, Марлак, Төлек, Бөлек — он ағайынды болып туған.

Атымбекпен туысады Ақбота, Жарас. Жарастан — Абыл, Қабыл, Есенгелді. Әлтікенің үшінші қатынынан — Сапак, Сапақтан — Жимбай, Боғок. Жимбайдан — Байжігіт Боқан, Боғоқтан — Жәнібек, Қоянбай.

Әлтеке Сарымнан — Өтеміс, Тоқсан. Тоқсаннан — Жиенгелді, Мастан, Алдияр. Мастаннан — Қожағұл, Құлжан, Мамыр. Құлжаннан — Айдабол, Айдаболдан — Деріпсәлі, Маман, Шуаш. Шуаштан — Атантай, Ботантай, Абайла. Ботантайдан — Жанғұтты, бұл Жанғұтты Мұса, Секербай заманында ауызға ілініп, көзге түскен. Қазақ жақсыларының қасқа маңдайы болған кісі. Қазақ орысқа бағынған соң, екі түрлі закон болған. Бірі ескі закон, бірі жаңа закон. Бұл Жанғұтты жаңа законды көрген жоқ. Ескі законда хажыға барып Мединеде қалыпты. Басына тас орнаттырып, тасына жаздырған: «Қазақ, арғын Жанғұтты Ботантайұғылы. Меке мен Мединені көрмеген кісі анадан тумадым, жалған дүниенің жүзіне келмедім десе де болар»,— депті. Онан бұрын (хажыға барғанын айтады — С. Д.) әулиелерді зират қыла Алатау, Қаратауға барған. Үйсін Төле бидің басында отырып, билік айтып, төре берген төбесін көремін деп барғанда Алатау, Қаратаудың пәлені қалай, түгені қалай деп сұрағандарына айтқаны:

— Тобықты Құнанбай шыңның басынан шыққан

қайнар бұлақ. Қыпшақ Ыбырай қажымас қара болат, Мұса қабыршығы жоқ қолға тұрмас жылмағай қара балық. Шыңғыс төре мұсылманға суық, орысқа жуық. Бұл сөздерді ол Көктіңұлы Сапақтың бел баласы Имамберді датқаға сөйлеген. Тобықты Құнанбай, қыпшақ Ыбырай, төртуыл Мұса осы үшеуі қазақ маңдайына неғып сыйып жүргеніне айран-асырмын деген.

Құдай рақымет қылсын, Жанғұтты Ботантайұғылында, Әлтікте, Сарымда атамның басы, енемнің бірдемесі қалғаны бар ма, Жанағұтты мен Жидебай батырдың аруағы еркіме қоймай жаздырып отырған.

БҮЛ МӘШҰР ШЕЖІРЕСІ ҚАЗАҚ ЕРТЕГІСІНЕН АЛЫНЫП СӨЙЛЕГЕН

Жанарыстың бәйбішесінен туған төрт қожаның бірі Қарақожа. Онан арғын дедік. Бірі Аққожа. Бұл Аққожадан найман, кейбір сөйлеушілер Момынқожа дейді. Найманнан жалғыз бала Шұбартай. Бұл Шұбартайды да зарығып көрсе керек. Шұбартай қыршын жастай өліп, келіншегі жесір қалса керек. Сонда арғынның көп балалары:

— Мен алам, мен алам,— деп таласты дейді. Қатын:

— Мен тоқсандағы атамның көзін бақырайтып тірі тұрған күнде жалғызының жайрап қалғандығының үстіне күңіреніп ешқайсыңа тимеймін. Мына тоқсаннан асқан атамның бір атары бар шығар деп құрбы-құрдас-тарына жалынды дейді.

— Атамның сиген жерін байқандар, сідігі көпіре ме екен? Жерге із салуға жарай ма екен?— депті. Сонда байқаған біреу айтыпты:

— Із салуға жоқ, бірақ көпірді,— депті.

— Бір атары бар екен. Малды аямай беріп, бір кедейдің жалаң бұт қызын қойнына жатқызындар,— дегенімен бір қыз алып беріп, қойнына салған екен. Жұмыс үстінде өкіріп өліпті. Найманның өкірек шал атанған себебі сол деседі. Шал өлді, қыз тірі қалды. Қыз сол жұмыстан буаз болып, ер ұл тауып, атын Төлек атай қойыпты. Шұбартайдан жесір қалған келін осы Төлек атайдың өсуін, ер жетуін күтіп отырып қалыпты. Арғын алты ауыл болғанда Найман жалғыз-ақ үй екен делінген сөз ертеден айтылып жүретұғын.

Төлек атай сол заманда жұрт аузында әулие аталған. Қылыш қожаның қойын бағып қойшысы болған. Қылыш қожада ұл жоқ, жалғыз қызы бар екен. Қыз жасқа толып бойжеткен соң, сарт-сауанның байлары құдалық сөйлесіп, балаларына Қылыш қожаның қызын айттырмақшы болып, анауы да, мынауы да қалыңмал беруге қожаны қызықтыра бастағанда қой бағып жүрген Төлек атай қойшыларға айтқан екен:

— Бұл қазақ қатынсыздан өлейін деп жүрсе, Қожа қызын сартқа береді екен-ау,— депті.

Қойшылардан бұл сөзді естіген соң, қарқ-қарқ күліп: — Рас айтады, сөз Шұбартайдың төлеуіне келген Тілеутайымдікі деп Төлек атайға қызын қосыпты.

Өр найман, қаракерей, садыр, матай — төртуыл қожа қызынан туғандар.

Баяғы сарғая-сарғая сақтап, тосып отырған жеңгесін алып, онан бір ер ұл туып, атын Қытай қояды.

Төлек атай Қылыш қожаның қызын алған соң, бай болды, әр нәрсесі сай болды. Бір асқа ат апарып қосып, аты алдында келіп, бәйгесіне бір күн келіп, ол күнге өзі аяқ салып, ол бір ер ұл туып, атын Сүгірше қойды. Күннен туған Сүгіршені Қытай айбалтаның астына алып, өлімші қылып тастағаннан Қытай Балталы атанды да «бағанағы қайтты, бағанағы қайтты» делінгеннен Сүгірше Бағаналы атанды. Шу бойында болады, Атбасар дуанына қарайды. Бағаналы, Балталы аталған Найман солардың ұрпағы...

ҚАРАКЕРЕЙДІ СӨЙЛЕЙІК

Қаракерей баласы — Ерторы, Байторы. Ерторы баласы Қызылым, Жиренім. Жиренім баласы Байсұқ, өздері беске бөлінеді. Мендібай, Төбет, Жанғұлы, Жаңбыршы. Жаңбыршыны Ақбелбеу деп атайды. Қарамолда үш қатынның баласы, бұларды семіз Найман дейді. Байторыдан — Тайлақ, Жайнақ, Айрам, Майрам. Айрамнан — Қожамбет, Майрамнан — Байыс. Байсұқ малы қолға түссе Байыс ата малындай көріп төлеу бермей кете береді екен.

Байыстан бесеу: Сыбанкұл, Ақымбет, Мәмбетқұл, Сары, Тоқабай. Тоқабай Сарыны Сенке сабайды делінген сөз мәтел болып қалған.

Тоқбайдың жуаны Кенгенбай, бай ел болады. Білсең Кегенбаймын, білмесең дегенбаймын дейтұғыны тағы бар.

Қаракерей Қабанбай батыр осы Тоқабайдан, онан бергісі Кегенбайдан шыққан деседі.

Байыстың бір баласы Сыбанқұл. Бұл Сыбан найман атанды. Бір баласы Мәмбетқұл. Бұл жасында асқа өкпелеп қыржиып отыра бергеннен Қыржы атанды. Және бір қатыннан Алдаберді, Әлмәмбет. Әлмәмбеттен — Шорантай, Шорантайдан — Мұнайтпас, Тома. Мұнайтпас-тан — Тоқпақ, Тоқпақ, Тома екі болыс ел. Мақта апай деген бір ұрғашы аты шыққан.

Байыспен бір туысқан Майрам қыз деп біреу сөйлейді. Оны түркістандық Тоқтар қожа алып екі бала туған: Жанжігіт, Байжігіт. Байжігіт Мақта апайдың қолында қалып, Жанжігіт қожаға еріп кеткен деседі. Байжігіттен өрбіп-өнген сегіз болыс ел Темірсу бойында. Байысулы Ерсары мұрын атанған ел осы Ерсарыдан өскен дейді. Мұрын Ерсарының бәйбішесі, аты Ақбике екен. Мұрны зор болғандықтан байының аты қалып, бәйбішенің мұрнымен атанып кеткен. Мұрынды сегіз болыс ел бар деседі.

Мен көппін деп Байжігіт, қызайдың байжігіті мақтанады. Мен көппін деп мұрын, сыбанның мұрыны мақтанады. Ұй саны мен жан санына қарағанда мұрын көп.

Жоғарғы матайдың үш баласы — Аталық, Кенже, Қаптағай, күллі найманға ұран болған Қаптағай осы.

Аталықтың қатынының аты Қызай. Мұның атымен тұқымы қызай атанды. «Білсең қызайыңмын, білмесең құдайыңмын» дейтұғын есер осының ұрпағынан шыққан: байжігіт, жанжігіт, бура, көкжарлы.

Аталықтан — Иманғали, мұнан Бақтойыс, мұнан Елтынды, Елтындыдан — Байназар, Қожас, Қожастан — Еске, Жортшы, Қоқанжырық, Орыс, Тоғыс, Жылқыайдар.

Қаптағайдан — Жарылқамыс, мұнан Лезінке, Жиенбет, Сүйін төртеуі де қара екен. Сондықтан бұлар қара атанды.

Ақтаз деген бір бала ғайыптан келіп, еншілес болған екен. Мұнан Әжім, Жұмық, Тіней, Сейіт, Балықшы, Қармақшы.

Әуел басында жеке батырға жекеліктен келген Шоштан бес бала... Шоштанның қызынан жұртта туып қалған Тоңболат, мұнан Баскөнек, мұнан Боқыш, Мәмбет бол-

ған. Боқыштан — Сары, Сарғалдақ. Мәмбеттен — Қаруыл. Сарының Аққыз деген бәйбішесінен — Әзіке, Шағыр, Жауқашты, Бодық. Сарының сарт қызы қатынынан — Асан, Шоңғыр, үйсін қызы қатынынан — Бекболат туған. Кебеп деген қатынынан — Кәрішал, Қодас туған. Бір шеті Шу мен Сарысудың аяғы, Телікөл, Тата, Ащыкөл, Саумалкөлде, бір шеті Есіл бойында, Атбасар дуанына қараған наймандар.

Бұрынғы қариялар орта жүзді жеті арыс деп сөйлейтұғын. Арғын, Найман, Қыпшақ, Қоңырат, Керей, Уақ, Тарақты. Қыпшақтан Шойым алып, мұнан Ақкөбік алып, мұнан Мүйізді алып, Сарыалып, мұнан Тоқтар, мұнан Қобыланды.

Қара, Сары, Қытай, Еділ, Жайық атанған аталары бар. Бесеуі бір туысқан деседі. Кімнен өсіп, өнгенін айрып білуші болмады. Бұрынғылардан айтылып жүрген бір сөз бар еді: қыпшақ бұзады, арғын түзейді. Қыпшақтың қарасы ашуланшақ, омырау келеді. Сарысының көзі өткір, тілі ащы келеді. Жақсы кезеңге таласады, жаман отыратын орыннан адасады. Жақсылар басын қосқанда әңгімені кезек-кезек айтса сонда жарасады. Екі жақсы ерікпес, екі жаман бірікпес. Бір жүйріктің аузынан шыққан сөз. Оның арғы жағы кімнен туып, қалай өсіп-өнгендігінде нем бар. «Естіген құлақтың жазығы жоқ» деген, естігенімді сөйлеймін.

Бес таңбалы қыпшақтың аналары айтқан екен деседі:

— Ұзын бітті бойыма, ерлік-батырлық толды ойыма,— депті. Қолтаңбалы ұзын қыпшақ атанады. Атыс, Кедел, Бердікей, Қырық жігіт. Анасы тағы да:

— Бұлтың бітті бойыма, көптік толды ойыма,— депті. Алып таңбалы бұлтың қыпшақ таңбасын жақтан басады: Бұғыс, Орыс. Бұғыстан — Жолаба. Орыстан — Төбет, Құлатай, Мәдият, Қодас.

Аналары және айтыпты:

— Торы бітті бойыма, кемшілік толды ойыма,— депті. Мойын таңбалы торы қыпшақ таңбасын мойнынан басады...

Аналары тағы айтыпты дейді:

— Балық бітті бойыма, байлық толды ойыма, — депті. Қарын таңбалы қара балық атанады. Таңбасын қарыннан басады. Көсеу таңбалы Көлденең қыпшақ бар. Бұлардың бәрін бес таңбалы дейді.

Ел аузында ежелден айтылып келе жатқан әңгіме Қарақыпшақ Қобыланды батыр... Мен Қара, Сарылар Қобыландыдан бұрынғы аталары-ау деп ойлаймын.

Бұл қыпшақ екеу. Бірі шайқы-бұрқы диуананың дұғасымен бір кісіден тоқсан екі ұл туған, бәрі де өсіп-өніп, ел-жұрт болған. Қытай көп пе, қыпшақ көп пе делінген қыпшақ осы. Бұл қыпшақ манғол татардың манғолынан шыққан.

Бірі арғын қыпшақтың қыпшағы, мұнан шыққан Қобыланды батыр.

Бұлтыңнан — Боғыс, Орыс. Боғыстан — Жолаба, Жолабадан — Есенгелді, Абыл, Қасым. Орыстан — Төбет, Құлатай, Мәдияр, Құдас. Төбеттен — Еламан, Қосайдар. Құлатайдан — Қоскел, Қоскелден — Қарике, Нарбота, Әжібай, Асан, Әлібай, Құдастан — Жарымбет, Қосқұлақ, Еламан. Қосайдардан — Ішкен, Қожан. Ішкеннен — Бегалы, Бегалыдан — Тілеуберді, Қожаннан — Сүйірқұл, Сүйірқұлдан — Үмбетей, Жарылғап, Есіркеп, Егізек.

Сейтімбет, Ақпейіш, Айтқұлы, Көрлеуіт, Сейтімбеттен — Борбас, Көрлеуіттен — Нияз, Қожамжар, Алдаберді, Айтқұлыдан — Құттыбай, Қойбас, Жарас.

АҚБУРА

Аққошқар, Тілеулі, Жетібай, Кенже, Көкен. Аққошқардан қара Алтай. Қара Алтай балалары — Мұратай, Шәуке, Байшуақ, Жарқынбай, Қарқынбай, Мырза.

Шәуке балалары — Қарсұн, Керней, Бәйбөрі, Көшім, Шаншар, Қазыбек. Тоқалынан — Бекболат, Тасболат, Тасыбай. Қарқынбайдың бәйбішесінен — Токтар, мұнан Ақберген, Әйкен... Қара Алтайдың тоқалынан — Айырбай, Бөрібай, ақын Қыпшақбай. Бөбібай ақыннан — Қобылан ақын. Мұраттан — Майқы, Төлеміс, Жаныс, мұнан Әбділда. Майқының Ерке деген қатынынан — Құттыбай, Құлжан.

Жетібайдан Есен тентек, Есен тентектің балалары — Айырбай, Батырбай, Қарамырза, Балта, Атабай. Айырбайдан — Шаншықұл мұның балалары — Бабыр Қожақ, Қожақ баласы — Есір, Батырбайдан — Балғабай, Қожа, Қошай. Балғабайдан — Мәдібек, Мәдібектен — Қайып, Қайыптан — Әбен, Ахмет. Бұл екеуінің шешесі Шүркей... Мұстафа қызы. Бұқабай Өгізбаймен бір туысқан.

Ахмет баласы — Судыр, Мағызым. Қарамырзадан — Жиылған, онан Нәкібай балуан! Айырбай, Батырбайлар ел жайлауға көшіп бара жатқанда қорасаннан өлген. Ащы бойында Құрттыда моласы бар. Қасында Шанышқұл бар, үшеуі бір жерде...

ШӘУКЕ ТАРАУЛАРЫ

Кернейден — Елубай, мұнан туады Әбіжан, Қайке. Әбіжаннан — Әбділда, Қарсұннан — Сырлыбай, онан Шәйке һәм Уызбай.

Байбөріден — Жантас, Айтас, Қанжығалы. Жантас-тан — Тәшкенбай молда. Айтастан — Әбділда, Айділда, Айділданың екі баласы бар, Әлжан, Айбаділда. Қазыбектен — бір ұл, бір қыз. Бұл екеуінен де тұқым нәсіл жоқ.

Бекболаттан — Лекер, Шалқыман диуана атанған, хажыға барып өлген. Мұның баласы Ғайсабай диуана, мұнан үш бала бар...

Жатар, Тұрар екі ағайынды. Жатардан тұқым жоқ. Тұрардан — Жақып, Жақыптан — Әділбай хажы, Ақшал. Әділбай хажыдан — Нұрғали. Тұрардан — алтау, үшеуінен тұқым бар, үшеуінен тұқым жоқ.

Бұл Жатар, Тұрар Қарқынбай мырзаның құлқотаны.

1721-інші жылда (ақтабан шұбырынды) болды деп «Қалқаман — Мамырда» айтқан.

Мамай тобықтының бір табының атасы. Өзі Жұмағұл баласы, Мырза Мамай екі кісінің аты.

Қабекең-Қеңгірбай биге қойылған ат. Қабай делінген, Абай дегендей. Жуантаяқ тобықтының бір тап елінің аты.

Қанжығалы Боқтыбайдың жасауын ұрлаған, осы Мырза Мамай екен деседі. Көп арғын шауып, талап алады деп, найман ортасына ауып барған.

Солай болғаны үшін Еңлік-Кебек жұмысы болған уақытта арғынға беттей алмағаны. Сол тобықты Құнанбайдың бір шешелері Алтықатын атанған. Осы Алтықатын Өскенбайдың шешесі, Ырғызбайдың қатыны.

Ырғызбай, Жігітек, Боқкөт. Бұл үшеуі Олжайдың балалары. Сондықтан бұларды үш Олжай деседі. Бірі

Өскенбай тұқымы Құнанбайлар. Бұл Ырғызбайдан бері жігітек тұқымынан. Он бір жыл Құнанбаймен қағаздасқан Бөжей шыққан, Базаралы, Бағаналы, Қарымсақ, Шопандар шыққан. Бірі Бөккөт тұқымынан Соқыр Оразбай шыққан.

Қаракесек Жарылқаптан шыққан Балта ақын өзінің бір немере қарындасын алып қашып, Құнанбай еліне барып, қатын қылып алып кеткен. Сөйтіп жүргенде бір күні Құнанбайдың үйіне кіріп барғанда Құнанбай былай деп өлең айтқан:

Ақ құрлар, қара құрлар, құрлар-құрлар,
Бұрынғы хақиқаттан сөзін жырлар.
Қарындасын қатын ғып алып қашып,
Ел аралап жүреді-ау арсыз мұндар!

Сонда Балта ақын айтты дейді:

Ақ құрлар, қара құрлар, құрлар-құрлар,
Бұрынғы хақиқаттан сөзін жырлар.
Баласы әкесіне балта жұмсап,
Шешең жынды қатын ғой бәдік мұндар! —

депті.

Құнанбай дәнеме дей алмапты.

Құнанбайдың үйінің сыртында тоғай бар екен. Сол тоғайдан Құнанбай бір бұрау алдырмай өсірген екен. Бір күні тоғай ішінде ағаш кескен дауыс естілген соң, Құнанбай қолына балта ала жүгірді дейді.

— Ағаш кесіп жатқан әкем де болса, аузын ағаштай турайын, — деп. Барса әкесі Өскенбай екен. Әкесін турай ала ма? Ұялып қалған екен. Балта сонысын айтқан дейді.

Құнанбай мен Балта ақын құрдас, екеуінің жылы қой екен.

Қанжығалы Ішпек, Піспек. Піспекбайдан ұл жоқ, қызы бар. Ол қыздан өрбіп өнген қуандықта өр Алтай, төменгі Алтай бәрі де Піспекбайдың қыздарынан туған.

Ішпектен — Қамбар, Жапар, Қармыс. Қармыстан — Есен, Бозым. Бозымнан — Әжібай, Әжім, Әжімбет. Алты атаның ұлы Әжібайдың екі атасының баласы Қаратілес, Қарабожыр, Ақтамақ, Ақбозым. Ақтамақтан — Құдайберді, Құдияр, Қара, Амалдық, Сары. Құдайбердіден — Досқана, Қиікбай, Малай, Абыз, Шомақ. Досқана Төлекесінің түбі — тегі қалмақ.

Қарабожырдан — Мұрат, Байболат. Мұраттан Сегіз туады. Сегізден — Құнан, Байболаттан — Шыңғыстың Жұмабектері сонан тарайды. Қаратілестен туғандар тентек қанжығалы атанады... Әжікеден — Байдалы, онан Ташым, Шолан деген біреуі бар. Оның қай жерден келіп орын аларын айыра алмадық.

Өтеген батыр болған кісі. Елғонды деген баланы қалмақтан алып қашып келген...

Алмашының қызынан туған — Жантай, күннен туған — Қойлыбай, Қорлыбай. Бірі қыздан туған, екеуі күннен туған, бұларды үш жиен деп сөйлейді.

Есен — Бозымның Есенінен еркек тұқым жоқ.

Есеннің жеті қызы болған. Жеті қызын жеті жерге беріп, әрқайсысынан бір бала асырап алып, бала қылған. Қатын алып беріп, мал малдандырып, жан жандандырған: Қоскелді, Қылтышар, Лабашы, Бошқандай, Есіркеп, Нияз, Жолымбет. Бұлардың жеті ру атанғаны сондықтан.

Ұзын оқты оннан бол, қайдан болсаң, соннан бол дегендей, онан-мұнан басы құралып Қанжығалы болды.

Қанжығалы кісі аты емес, қараның ханы болып басына алтын жыға орнатқан. Сонан қанжығалы атанған деседі. Кейбір ескі сөз сөйлеушілер жауға аттанғанда қанжығалы болып, қанжығасы құр келіп көрген емес. Сондықтан қанжығалы атанған деседі. Шешесінің аты Момын, атасының аты Ақсопы, Толыбай ұранды Қанжығалы атанған.

Әжібайдың баласының бірі Құдияр, Құдиярдан — Ақдәулет, Келдәулет, Ақтайлак, Қорым, Жанат. Ақдәулеттен — Алтыбасар, онан Жүндібай, Шара. Жүндібайдан — Әбен, онан Есімбай, Бесімбай. Қараның бәйбішесінен — Елібай, Сары, тоқалынан — Жәдігер. Жәдігерден — Тоқсанбай, Сатыбалды, Мәмбетбай. Тоқсанбайдың бәйбішесінен — Жанұзақ, Байұзақ, Құлжан, Бертис. Жанұзақтан — Бегайдар. Тоқалынан — Сазан, Байұзақтан — Айдабол, онан Отас, онан Еркінбай, онан Әлмағамбет, онан Асқар, Бертістен — Тезекбай.

Сарыдан — Жылкелді, Қойбас, Айбас. Жылкелдіден — Ақжігіт, онан Томан, онан Күлен. Күленнен — Исамбай, Қожан. Асырап алған баласы қанжығалы Мұстафа. Бұл Мұстафаның өз әкесінің аты Салпаң еді. Салпаң сарт атанған жер аты бар. Қара Мұстафаның артында нәсіл-жұрағат жоқ, Жақсыатта тамы бар, аты сонда қалды. Қойбастан — Тұрсынбай, Есілбай, Тұр-

сынбайдан — Жаманшы, Есілбайдан — Нұрпейіс, Тақан. Нұрпейістен — Ток, Тілеу.

Қараның қара шаңырағы Жәдігерде. Жәдігердің қара шаңырағы Мәмбетбайда. Мәмбетбай төрткүл ошақ қаздырып, төбел бие сойдырып, бір келімсек жігітті бала қылып, асырап алып, атын Алдаберді қойған. Өзінің екі баласын былай қойып, қара шаңырағына не қылған. Сол Алдабердіден — Құттықожа, онан Мәнкебай, онан Сарыбел, онан Молда, онан Лекер хажы, онан Жәкып, Қызыл алғаш келген кезде Шақшан еліне исполком председатыл болды.

Тексізді төрге шығарып,
Теңдік тимес құлыңнан, —

деген Бұқарекең сөзіне дәл келді.

Қанжығалы ішінде сіңісті болып өсіп-өніп кеткен қарақалпақ бар, Қызылқұлақта бар. Нағызынан бұташатасы көп. Сондықтан сүттей ұйып, қатықтай қатып тұралмады. Ең мақтаулы зоры Бөгенбай.

Қанжығалыдан Бөгенбай батыр шықты. Үш жүздің баласының кәрі құлақтысынан ақымыз бардай қадалып сұрадық. Түбін, тегін білуге:

— Бөгенбай әкесі Ақша, Ақша әкесі Әлдекүн, Әлдекүн әкесі әлде кім дегеннен басқаны білмейді. Әлдекүннен екі бала Әлібек, Ақша екеуі бір туысса керек.

Ақшадан екі бала: Көлбай, Бөгенбай. Көлбай есереселандықпен бір аста Әлібектің үсті-басын майлай берген сықылды. Сонда Әлібек айтқан екен:

— Ерке баладан жынды бала көп жақсы деген осы екен-ау. Мынау өскенде менің тұқымыма таң атырып, күн шығармас, — дегенде, Ақша тұрып:

— Мұны айтасың ба, үйде бір шойқара бар, тұқымың соның тепкісінде шіриді, — депті.

— Ендеше мен тұқымымды оның тепкісінде шірітпейін, — деп бөлініп көшіп кеткен. Сол бойымен бөлек өсіп-өніп, Көкшетаудан әрі Әлібек караған деген жер бар, ұрым-бұтағы сонда деседі.

Ол айтқан шойқарасы Бөгенбай батыр болып шығыпты. Бөгенбай батырдың бәйбішесінің аты Баяу. Мұнан туған Тұраналы, Нұрымбет. Тұрналыдан — Бақан би, мұнан Саққұлақ, Саққұлақтың бәйбішесінен — Бектұрған, Жұман, Нұрмағамбет, Бәйімбет, Талас қызы тоқалынан — Әжімбет, Нұралы, Ерәлі.

Нұралы қыршын жас, болыс күнінде өлген. Саққұлақ сонда:

— Жалғызым-ау, жалғызым,— деп зарлаған екен. Көрге салғанда Бөгенбайдан келе жатқан кәрі әруақ, қара бакі көзім тіріде сені қолымнан көрге салдым-ау деп боздаған екен. Маңайында болғандар:

— Перзентсіз, баласыз емессіз, алтауы аман тұр ғой дегенде:

— Орыстың оразасындай бірде бар, бірде жоқ көшпелі шіркінді не қылайын, — деген екен.

Саққұлақ өзі болыс күнінде, қыпшақ Ыбырай аға сұлтан дуанбасы екен, жұрттан жиятын алымта үшін балаларының бірін жіберіп, қасына Жаншуақтың Мұсасын қосады екен. Басқа балалары барғанда дәнеме жоқ, Нұралы барғанда жұрт:

— Саққұлақтың өз баласы жаңа келді ғой,— депті.

Бөгенбай батырдың қалмақ қызы Қамырқан деген қатынынан — Жылқыбай, онан Төлеген мырза, тағы бір қалмақ қызы қатынынан кісі білмейтұғын уақ-түйек толып жатыр.

Төлеген бай, шексіз мырза болған. Ас сайын алты атанға қымыз артып барады екен. Қыстауына қырық сан тастап кетеді екен. Өзі отыз бес жасында көксау болған екен. Түні ұйқы көрмей жөтеліп шығады екен. Жөтеле-жөтеле жалығып, тірліктен безер болып:

— А, құдай, иман бер,— дейді екен. Бір қой күзеткен Бітемше деген күзетшісі андап келіп, тұсында тұрып:

— Бердім, бердім,— дейді екен.

— Құлдық құдай, құлдық,— деп сүйсініп қалады екен. Таң атқан соң, ауыл-аймағы, балалары:

— Ол Бітемше ғой,— дегенде:

— Кім болса, ол болсын, беруші берді, мен алдым,— дейді екен! Иман алғанына берік әбден сенімді екен.

Өмірбойы қатынға жатқанда суға түспейді екен. Оны ұнатпағанға беретұғын жауабы:

— Бұқа бұтын жуа ма, айғыр бұтын жуа ма, қошқар бұтын жуа ма, құтын жуған оңа ма,— дейді екен. Өзіміз Төлеген мырзаны әулие ғой дейміз, ақжүрек, арамдығы жоқ.

Құдай рақмет қылсын, Шоң би қатынына қатысқанда қыстай ағаш кертеді екен. Жаз шыққанда көлге түсіп, ағаштың кертігін санап, басын көлге тығып тазала-нады екен.

Үкібайға құдай рақмет қылсын, суға шомылумен жұмысы болмайды екен. Құрбы-құрдасы көп ортасында ұялтамын деген сыңаймен сол жұмысын айта қалса:

— Күнәлі болған көтімді жудым, бейіске барар бетімді жудым. Осы шіркіндер, маған мұнан артық не қыл дейді,— деп қайрып тастайды екен. Айтушы құрдасы Орманшы би Қойшыбай дейді де, айтқан жері дуанбасы күнінде Мұса мырзаның алды дейді.

Қазақ орысқа алғаш қарағанда Иван Семенович деген бөлкебай келіп, Баянаулада қала салдырып, дуан алғаш ашылғанда дуанбасы, қазы, болыс сайлаған. Шоң би дуанбасы, Тайжан қазы болған. Сонда қанжығалы атындағы ел ойдағы-қырдағысы бір болыс болып, болыстықты алған. Кіікбай Малай-Бозай баласына болыстығын жолға байлаған. Ол айтыпты:

— Жолды маған байлағандарың рас болса, мен Әжікенің Дәненіне бердім. Дәнен күндердің күнінде кімге берсе, өзі білсін деген. Сондықтан қанжығалыға ең алғаш Дәнен болыс болған. Дәнен өлерінде өз балаларына байламай, жолды Әлдебекке берген. Әлдебек болыс күнінде Ерейменнің Қызылағашында айтып отырады екен:

— Осы Қызылағашқа Қараөткел, Ақкөл, Құрман, Доғалақ үшеуі бірдей. Үйден шыққан күні Қараөткелге де қонаға барамын. Ақкөлге де қонаға барамын. Құрма-Доғалаққа да қонаға барамын деп. Әлдебек өлерінде болыстықты Дәнен балаларына байламақ болған. Мұстафа деген баласы тілін алмай, өзі болған. Соған өкпелеп Қанжығалы екі айрылған. Жетіру мен Әжібай Баянаулаға қарап қалып... қарабозыр, тентек қанжығалы Ақмолаға қарап кеткен. Қанжығалының қақ жарылған жері сол.

БӘСЕНТИН, СЫРЫМ

Мен өзім Павлодарда тұрдым. Керекудің ол жақ, бұл жағына қатынап жүрдім. Шежіреге жүйрік, ата білетұғын жанды таба алмадым. Бұрын жазып алып жүргендер кім көрінгеннен сұрап, айтқанын жазып ала берген. Менің сұрыптап, ақ тарыдай ақтарып жазғаным осы.

Ақмайдан, Бекмайдан, Тоқмайдан. Ақмайданнан — Көкшекөз, бұл Көкшекөзден — Бәйімбет, Жолымбет. Бәйімбеттен — Бейсен, Жаманай, Қоянбай, Көшен, Шөрек, Таңатар.

Бейсеннен — Таз, Бөкі, Шокай, Өтен, Матай. «Бейсеннің бесеуі» делінеді. Матайдан — Қаржау, Өмір, Қойбак. Бұл Өмір би қара қылды қақ жарған, ауыл биі болып атағы шығыпты. Мұның бір қара төбеті болыпты, төрінде жатады екен. Төрт аяқты, қайқы құйрықты болғаны болмаса, ит деп айтуға бір жанның аузы бармаса керек. Өмір би:

— Құтым, құтым,— дейді екен. Сонан «Құтым» атанып кетсе керек. Бір күні өзінің де, сөзінің де бір бастас биі қонып отырып сұрады дейді:

— Мұны мұнша ардақтап ұстағаныңыз қалай? — деп.

Сонда Өмір би айтыпты:

— Бұл ит емес, ырыс. «Жеті қазынаның бірі» деп айтылған анық осы. Бұл жазғытұрым мал төлін төгіп жатқан кезде жас козыны, жас лақты, жас бұзауды, жас құлынды, жас ботаны алып келеді. Алып келгені мал болып өсіп-өніп малға қосылады... Жалғыз-ақ бір басты, екі аяқты адам баласын алып келген жоқ депті. Осы сөзді айтқаннан кейін қара төбет жоғалып кетіпті. Бір жұмадай жоқ болып кетіп, бір жас бала алып келіп, еркелеп тұр дейді. Өмір би:

— Бұл Құтым алып келген «Құттыбайым» деп ат қойған. Сол Құттыбай өзі өсіп-өніп, Қаржауды көбейтіп, берекелендірген осы Құттымбай деседі.

Бәйімбеттің жолымбетінен — Мандай, мұнан Сәміке. Майданда оқ шашқандай от шашатын сырттаны Бәсентін, ер Сырымбет атанған батыр осы Сәмікеден шыққан. Кешегі Жәңке де, Нұрташ молдалар да осының ұрпағы еді.

Жаманайдан — Қайсары, Қозыбақ, Ырысбек, Сағанай, Тайлақ... Ырысбектен — Шақабай, Қарабатыр, Бөкебай, Шақабайдан — Жәнібек, Әйімбет. Жәнібектің Кейкі деген бәйбішесінен Сарықұл, Айқұл, Байқұл. Қалмақтан өзі барып олжалап алып келген тоқалынан Сорыпкел, Манамбай, Айқұлдан — Жаманбай, Мұса, Боқтыбай. Жаманбайдан — Тасболат... қара Мұса атанған. Мұнан Омар, Имаш, Жәнібек батыр. Бір барған

жолында қалмақтан екі қыз, қырғыздан бір бала алып келген. Екі қыздың бірін тоқалдыққа өзі алып, онан Манамбайлар туған. Біреуін қойсары Байқожаға байлап, ол Байқожа асырап алған баласын Қалқаманға қосып, қара шаңырағына ие болатұғын жалғыз баласы Жұмағұлмен еңшілес қылып, қара шаңырағына ортақ қылған. Жұмағұлдан Ақжан, мұнан Жүсіп, Қалқаманнан — Байтілеу, мұнан Әжібай, мұнан... Сүлеймен хажы. Қырғыздан алып келген баланың аты Бертис, онан Күреңше туып, онан Олжабай, Олжабайдан — Айтбай, Айтбайдан — Сейіт, Ахмет. Он шақты үй бар шығар. Кімсің дегенге Ырысбек, Манамбай аулыныкіміз дейді. Сүлеймен хажыдан кімсің дегенде Қойсарымыз дейді. Өзі Қалқаманның тұқым-жұрағаты.

Молда Мәшһүр Жүсіп Көпейбаласының жинаған сөздері

Маған көктен Жебірейіл періште рухы келтірген жоқ. Қағаз жүзінде жазылған қазақта шежіренің нұсқасы жоқ. Естіген құлақтың жазығы жоқ... Естігенімді жаза бергендіктен шежіреші атандым.

Керекуге жиырма бес шақырым жерде Құрман тұзы деген тұз бар. Сол Құрман Қыпшақ екен де, өзі мейлінше бай болған екен. Жылқысының есеп-санын өзі де білмейді. Жалғыз баласы болыпты.

Күндердің бірінде салт атты, сабау камшылы, бір бөрі тонды, бөрте атты жігіт келіп, бала болыпты. Малға шын жаны ашып қарағандықтан жылқы билігі сонда болыпты. Байдың жалғыз баласы сері болыпты. Он жігітпен жүреді дейді. Жазғытұрым бие құлын төгіп жатқанда бай баласы жылқы аралапты. Жаңа туып жатқан қара құлынды сойып, терісін ала беріпті. Осы жүрген он бірімізді де бір түсті қылып қара құлын жарғақ киеміз деп. Бөрі тонды, бөрте атты жылқышы мұны көрген соң, іші күйіп жылап, долданып байға келіпті:

— Бай, маған батаңызды беріңіз, малға менің иелігім болмады. Мына қорлықты көріп жүргеннен өлгенім артық деп... Бай жалынып-жалпайып тоқтата алмайды:

— Мен риза, құдай риза, осы жылқының қак жарымын ал,— депті.

— Жоқ, бай, бір тай да алмаймын, батанды бер,— депті.

— Жок, балам, дәнеме алмай кетсең, бата да бермеймін, ризалығым да жок, — депті.

— Олай болса, теңбіл көк сәуіріңді бер, үйірінде бес байталы бар. Соны үйірімен берсеніз, шын батаңызды бергеніңізді сонан білемін, — депті.

— Уа, шырағым, маған құт болған, қыдыр болған, көбікті көктің тұқымы еді. Өзімнің аузымды көбікті саумалға тигізген жануарым еді. Мал қадірін білмеген қу жалғызға болғанша, мал қадірін білетұғын сенде болғаны жақсы, — деп, батасын берген екен.

Байдың батасын алып, алты тұяқ жылқымен Ертістің бер жағына өтіп, Апай деген жесір қатынның қызын алып, онан бес бала туады: Келден, Қыстау, Қақа, Сатыбалды, Жанбыршы. Малы да, басы да өсе бастайды.

Жоғарыда айтқан малдың «Көбікті көк» атанып жүргені биеге шапқан айғырдың қасасынан ақ көбік шұбалып, үзілмей ағып тұрады екен. Соны Бөрі өз алақанына тосып алып, балаларына әкеліп жалатады екен. Бір баласы жаламайды екен. Сол жаламағанның ұрпағы ана төртеуіндей болмады деседі, жарлы-жақыбай, өсімсіз-өнімсіз болды деседі.

Жесір қатын Апай атанған — Қаракесек қатыны еді деседі. Байы өлген жесір қатын үй-отанымен, қара-құрасымен төркініне келген. Артынан Қаракесек іздеп, келіп, бұрын да тапқан балашағасы болса керек, екіқабат кетіп еді десе керек. Ер ұл тапқан екен де оны бөтен бір жерге асыратқан екен. Екіқабат келмеді деп, жан беріп, нандырып алып қалған екен. Қаракесек көзі бар балаларды алып қайтыпты. Жесір қатын байсыз отыра ала ма? Бұл жақта тиген байынан бала туып, «Апай, Апай» аталған атпен руым-бұтағы «Апай» атанып, Апаймен Бөрі оттас, ораздас болып кеткен. Біздің жақта тұрған биік Бөгембайды сол Апайдың ауызынан туған бала осы дейді. Мұның рұм-бұтағы осы Баянаула бауырынан жаңада кетсе керек. Бөрінің бел баласы Келден қыстауы екен дейді... Баянаулада бір асуды Қазанғап асуы дейді. Бөріден шыққан, атағы жер жарған Қазанғап қыстаған жер дейді.

Көп арғынның жолаушылары келе жатып он екі жасар бір бала тауып алады. Бәсентіінге байлайды, сөйтсе ол бала:

— Қожант шәһәрінікімін, хан баласын ойнатып жүрген балалар едік, ортамыздан хан баласы суға кетті. Сонан соң барсақ бізді хан өлтіреді ғой деп, тоз-тоз бо-

лып, жонға қашып шығып кеттік. Түбім-тегім түрікпен еді деген соң, Бәсентин бала қылып алыпты. Мұнда келген соң, жерінде көрген өнегесі болған соң, балық аулайтын бала болып, «балықша түрікпен» атанып, күні бұл күнге шейін тұқым-жұрағаты, ұрпағы бар дейді. Және келе жатып бір жас сұлу қатын тауып алыпты. Сонына еріп жүрген бір кішкене баласы бар дейді.

— Бұл балаң кімдікі? — дегенде:

— Өзімнің күшігім, — депті.

Ол қатынды да Бәсентин алыпты. Қойнына жатқанда буаздығы білініп:

— Бұл қалай? — дегенде:

— Бұл жанға айтпайтұғын сырым, — деген екен. Сол баланың атын Сырым қойған екен. Осы екі бала қатын алып, өсіп-өніп, бірінің тұқымы «Күшік» атанып, бірінің тұқымы «Сырым» атанып, ел-жұрт болып кеткен. Күндердің күнінде осы қатынның артынан жоқшы келді дейді. Белгілі байы жоқ, қыз күнінде бала тауып, тағы буаз болған соң, өз үйінен өзі ұялып, қашып шығып кеткен екен. Белгілі байы болмағандықтан ешкімнің де сөзі болмады. Қатын да, екі бала да Бәсентин олжасы болып қала берді дейді.

Сырымнан тарайды: Танаш, Жабық, Мұрат. Мұраттан тарайды: Дөнен, Сегізбай, Сасық, Бестібай, Теңізбай, Алтынбай. Жабықтан тарайды: Болай, Самай. Болайдан — Тілеу, онан Өтебай. Самайдан — Сексенбай, Тоқсан, Досым. Тоқсаннан — Қара, Қысырау...

...Самайдан Досым, мұнан Тоқтауыл батыр, мұнан Малайсары батыр, мұнан Тілеуқабыл, мұнан Бесмолда, мұнан Арап... мұнан Омар... Малайсары батырдың тоқалынан Жолдыбай, мұнан Садақ, мұнан Қашқын, Қозғанбай, мұнан Тұран, мұнан Қабдімжас жігіт балалышағалы.

Самай баласы Досымнан — Төлебай, мұнан Нарымбай, мұнан Ыбырай, мұнан Қыстаубай, бала-шағалы Керекуде тұрады.

Сырымның көбі Жабық болады. Қазанғап баласы Дөнентайлар. Бұлар да Досымнан. Қысыраудан... Сырым... батыр болған, мұның балалары Байжан, Бекше батыр. Байжаннан... Әлтік, Қозыбак, Құдайқұл, Қосай. Бекше батырдан — Төпек батыр, өзі жалғыз туып, қара жарғақты, күрең атты атанып, қыршын өліп, тұқымсыз кеткен.

Күшіктен — Жылқайдар, Итемген, Қангелді, Қайып, Кенжебай, Бәйімбет.

Мұраттан — Аралбай, Бәйсейіт, Жауқашар, Жаубасар. Аралбайдан — Токпан, Ақпан. Бәйсейіттен — Барак, Жабағы. Жауқашардан — Сарымырза, Баймырза, Жаубасардан — Тілеуберді, Қуат, Саржан. Ырықұлдан — Шыңдауыл, мұнан Қошқар, Мойнақ. Төрт сары тоқпан ұрпағымыз дейді.

Тоқмайданнан — Қатыс, Қатыстан — Мандай, Тілмәмбет. Мандайдан — Айты, Есенгелді, Андас, Қелдес. Андас бір жаугершілікте буаз катын олжалап алған.

— Кімнің қатынысың, — дегенде:

— Сарай Кентте Сарыабыз деген атакты кісінің қатыны едім деген. Іштегі бала ер ұл болып туған. Бұл иманы толық жерден бітіп келген бала деп атын «Иман» қойған.

Алтын Орда атанған Жошы ұлысының үлкей ханы тұратұғын орын екен. Ноғайлар оны Сары кент дейді екен. Бұл Сарай Кент бұл күнде Еділ суының бойында, Аштарқан мен Саратыптың аралығында, Тысарып деген қала.

Иманнан — Өкей туады. Өкейдін бәйбішесінен — Есенбай, Есенбайдан — Бағай, Серкебай. Ортаншы қатынын — Тілеуберді. Тоқал қатынынан — Дәулетбай туады. Дәулетбайдан — Тілеуқабыл батыр туады. Тілеуқабыл деген аты қалып «Батыр» атанып кеткен.

Бұл батырдан — Түгелбай, Құндақбай, Серкебай, Еділ, Еркебай, Қабанбай. Түгелбайдан — Құрамыс, Құрамыстан — Сәрсен, Сәрсеннің бәйбішесінен — Тұрсынхан, тоқалдан — Ысмайыл, Самарқан, Тұрсынқаннан...

Тілеуқабыл батырдың тұңғышы — Ақша, мұнан Дәріпсәлі, мұнан Таңатар, мұнан Жүсіп, Қали молда, мұнан ақсақ Қамит...

Иманнан Жирентай, мұнан Орал, Байқұлақ. Бұлардың заманында қалмақ шауып, тоғыз салт атты, сабау қамшылы найманға қашып барып, онда да қалған, мұнда да келгені болған. Бұл Орал, Байқұлақ тұқымын Боранбай деседі.

Иман десе Иман екен. Ат — арыстан, нұр бейістен хақ сөз.

ОРМАНШЫ ТАРИХЫ

Сүйіндіктен — Оразгелді, Сұғыныш, Сұғыныштан — Шұманак, Мәжік, Шұманактың қатынының аты Жолбике. Мұнан үш ұл туады: Жанболды, Құлболды, Жолболды. Жолболдысы — Орманшы. Орманшының үш баласы: Өтек, Қайдауыл, Тілектілес. Бұл соңғы ат калып, «Қасқыртұмақ» атанып кеткен. Өтек өзі Орманшының тұңғышы екен, екі інісіне катал болған. Ел көшкенде бөтекесі шайқалады деп бүркітін жаяу алғызып жүрген.

Өтек балалары: Жаксылық, Қарабай, Шобалай, Бағай. Жаксылықтан — Сүнкар, Байғұл, Алакөз, Әлімбет.

Қасқыртұмақтан — Ақпан, мұнан Шақұлан, Қосай, Қойбағар, Күшіген.

Қайдауылдан — Есенқұл, Мәуке. (Мәуке қатын аты, өзі тоқал қатын) Есенқұлдан — Бекқұлы, Тоққұлы, Аққұлы. Бекқұлыдан — Нарторы, Ақсары, Шотана, Нарбота, Тайгелді, Ес. Дос. Аққұлыдан — Ақбике, Балға, Есенәлі, Деріпсәлі, Бармақ, Қыдырәлі. Мәукеден — Кеспелік, Түрмелік, Елік, Сақау ақын осы Еліктен шыққан. Қарағайлы көлі Нұралының «Қарасуы» атанған. Нұралы Өтектен шыққан. Оның ұрпақтары Байсақ баласы Балқожалар. Отырған жерін Тайбай көлі дейді. Ол да орманшы Қайдауылдан шыққан.

КЕРЕЙ ТАРИХЫ

Көрсары, Ақсары. Төрт сарының нәсіл-жұрағаты орысқа қараймыз деп Алатау, Алтай тауларынан асып кеткен. Олар бұл күнде Қытайға қарап қалды. Мейлінше бай болған, бодамсыз керей атанады дейді.

Көрсары. Ақсарыны Тұрлыбек Ақмола обласына орналастырған. Көксарыдан — Есбол, Есенәлі, Есенәліден — Құдайқұл, Құдыс, Жібек. Құдайқұлдан — Құдайберді.

Жібектен — Жанбыршы, Жәнібек. Мұнан — Жаңғабыл, Досай туады. Соқыр Жаңғабылдан алтау туады. Бірі — Сүйінбай, Сүйінбайдан — Ақыл бес ағайынды болған. Көтібак баласы Қызылтауда туғандықтан атын Тау қойған. Ақыл сексен ішінде туғандықтан атын Ақыл қойған. Өз замандарында Ақыл, Тау атанған.

Ақылдан, тоғыз. Бәйбішеден — төртеу, тұңғышы — Асаубай.

Асаубайдың кенжесі Бәзіл хажы атанған. Қыстауы Сілетіде, Ешкіөлместе. Бәзіл хажыдан Ғұбайдолла, Бопкен. Бопкен балалары — Жиіпалла, Нұрхамит. Бұл екі баланың қара орманын сыпырып алып, Ғұбайдолланы Омбыға, Бопкенді Семейге жер аударған. Бұл Бопкен Семей барамын деп Қызылтау бауырында атын ұрлатып, жаулап қайтып, Ескелдіде отырған, құдай рақмет қылсын, Мәшһүр Жүсіпке кез болып:

— Қатын-баланды тауып ал,— деп бір шабдар атты басы-байлы өзінікі қылып мінгізіп, қоя береді.

Сол Бопкен айтты:

— Қозғаннан шыққан Түйте тәуіптің моласы біздің қысты күнгі қотанымыз,— деп. Үстіне ағаш шыққан, шеңгел де шыққан. Ағаштан жасаған моласы бар. Бұл күнге шейін тозған жоқ, құлаған жоқ,— дейді.

БҰҚА, КӨБІР ТАРИХЫ

Бәсентиін ішінде Бұқа, Көбірміз дейді. Бұқа, Көбір кімнің баласы десен, әкесінің атын жан білмейді. Көзімен көріп, қолымен туғызып алған ешкім жоқ. Айтушылардың айтуы:

— Бұрынғы зымандарда Бұқар, Самарқан хандарының біреуінікі болса керек. Татарбай деген құл екен (Сол кезде асбашыларын Бөгеуіл дейді екен — С.Д.). Бұл құл сол ас жасаушыларға қожайын екен. Қазынаға қиянаты білінген соң:

— Елге-жұртқа жолама деп, жер аударып жіберіпті. Ол заманда жер аударғанда Сырдәриядан әрман өткізіп тастайды екен. Қаңғып жүріп, жеке-саяк бір қаңғып жүрген қатын кез болып, екеуі қосылып, ерлі-байлы болып жүргенде буаз болып, егіз ұл тауып, бірінің атын Бұқа, бірінің атын Көбір қойыпты. Екеуі ержеткен кезде бір қоңыр бұқалары болып, үйде ол артылатын сиыр жоқ, қаңғып кете беріпті. Ол кеткенде бір тауды жатақ қылып, соған бара беретұғын болған соң, сол тау «Қоңырбұқа» атаныпты. Басқа сиыр жоқ, өзі жалғыз бұқа болған соң, бір кесу білетұғын жан кез болған. Соған кестіріпті. Бұқаның ені жалғыз екен, оны:

— Мен пісіріп жеймін,— деп бірі айтыпты.

— Мен пісіріп жеймін,— деп бірі айтыпты.

Өзді-өзі төбелесіп, айырып, арашалар кісі жоқ, бірін-бірі көргісіз болып, бірі Сырға, бірі қырға қашыпты. Бұқа қырға қарай қашып, жолдан бір қатын килігіп, ерлі-байлы болып келе жатқанда жұртта қалған бір қара күшік еріп Сарыарқаға келіп, Бәсентін, Мандай, Бәйімбеттің малының өрісіне, балығы көп бір суға жатақ қылып, қамыстан кепе қылып жатып алыпты. Қара күшік төбет болып, бұларға түн болса тамақ тасыпты. Майды қарнымен, ірімшік-құртты боғжамасымен әкеліп, бұларды ас-су, тамақтан тарықтырмапты. Малшы-құлшы көргендер елге айтып, Мандай, Бәйімбеттер әдейі келіп көріп:

— Сендер бүйтіп елсіз-күнсіз жатпандар. Елге келіндер, жылқының даяр қосы бар. Соны баспана қылып алыңдар. Өзіміз жылқышыға жаңадан қос көтеріп аламыз,— деп елге алып жүрді.

Қазақтың ас-той деген мерекесі болады. Асқа барайық деп жатырмыз, біздің басы артық ер-тоқымдарымыз, басы артық киімдеріміз болады. Қолыңа тигенді басы бүтін өзімдікі деп ал, өзімдікі деп ки,— деп атқа мінгізіп алып жүрді. Асқа бара жатып, Мандай, Бәйімбет мұны қайсысымыз қарабауыр қылып аламыз десіпті. Екеуміз екі бөлек түсейік. Атын қайсысымыздың мойнына байласа, байлау сол болсын десіпті. Бұл Бұқа барып түскен жерінде атын Мандайдың атының мойнына байлап, Мандай меншіктеп, қара бауыр қылып алыпты.

— Бұқадан — Майемер, Майемерден — Тауасар. Бұлардың түпсіз-тексіз екендігі мынадай жағдайдан білінеді. Тауасар өлгенде шулап жылайтұғын ағайын жоқ. Үш күн жаназасыз жатыпты. Кім болса, ол болсын, бір жолаушы:

— Мен жаназа шығару білемін деп, құран оқыпты. Сонда оқыған дұғасы мынау:

— Мұның тегі Бұқа еді,
Бұқа шабы жұқа еді.
Өзің-өзің, өзіңе,
Өзіңдікі екі қара көзіңе!

Бар, Тауасар, бара бер! Жаназанды кеше оқыған мен,— депті.

Тауасар жаназасы Бәсентін ортасында күлкі болған, мұнан да әдемілеп айтушылар бар еді, өліп қалды.

Сол Тауасардан алтау-жетеу туады. Біреуінің аты Рамазан, Рамазаннан туған Жақай. Жақай ахұн атанып, ескі заңда мүфти-хазіреттердің бір елге сайлап қойған ахұны болып, ақ дегені алғыс, қара дегені қарыс болып тұрған күнде: байымен араз болып қашып барған қатындарды қазақта неке жоқ деп, пара алып, босатып жібере берген.

Жұртқа аты шыққан атақты бай уақ Нүркін байдың қызы Зылиқаны Қасқырбайдың Жақсыбайы алып қалыпты. Нүркін байдың бел баласы Түйте дуанбасы, Балтасы Семейде болыс... Кереку Баянаулаға карайды. Мұса дуанбасы, Секербай қазы. «Қазақта неке жоқ» деп Жақай ахұн бұрынғы байынан айырып, өзі некесін қиып Жақсыбайға қосқан Зылиқаның өлеңі:

Кигені Жақсыекемнің жасыл шапан,
Бір кезі бес теңгелік асыл шапан.
Арасын Омбы, Семей ойнақ кылған,
Бозбала қалай екен Зылиқа апан.

Зылиқа жаңа піскен қызғалдақтай,
Омбының ауырыпты шайы жақпай.
Петербор, Омбы, Семей арасында,
Қыз тумас әр қатыннан Зылиқадай.

Ар жақтан Секербай мен Мұса келсін,
Жақсыбай Қасқырбаймен қоса келсін.
Некемді мен Жақайға қидырған соң,
Законды жаман уақ қайдан білсін.

Базардан алып келген тәуір кебіс,
Мұсаке-ау, айналайын маған болыс.
Балға ағам, Түйте ағаммен барып келген,
Жандарал Қотковский қоймақ емес.

Тұсыңан қара қала қайық салдым,
Дұшпаннан құтылдым деп көңіліме алдым.
Тас ауыр түскен жерге дегендей-ақ,
Қолына Нүке мырза келіп қалдым.

Зылиқаның өлеңі деген өлең бір қиссадай еді.

Қазақта неке жоқ деп байынан қашып барған қатынды пара алып, босатып жібере берген соң кісі қазақ болып өспеген. Сол замандағы Мұса, Секербаймен замандас ақсақалдардың аузында әңгіме болған:

— Түбі-тегі қазақ еместігі ғой,— деп.

Ырысбек, Манамбай деген ақсақал айтып отырады екен:

— Жаназасыз қалған Тауасардан туған, қоянға құрық жіберген жаман Рамазанның баласы-ай, Өзімнің үйдей ақ өгізімді ұрлап сойып, төлеу төлеген Жақай еді. «Әфтиектен алты қағаз оқыдым»,— деп, жұрттың төбесіне ойнақтап кетті-ау деп атырады екен.

Ол сөзінің мәнісі Рамазан баласы Жақай жас бала күнінде қашып кетіп, Көктеректе Олдан хазіретке қызмет кылып әфтиек оқып, оқығаны бойына майдай жұғып, құлағына тиген сөзді жатқа ұғып алып, қазақ ішінде ол күнде молда бар ма, қожа бар ма? Жалғыз қара болып көзге түсіп, ауызға ілініп, жұрт орысқа алғаш қарап, дуан ашылғанда мұфти, хазіреттеріне ахұн сайланып, Жақай ахұн аты көтеріліп, кеткен «Қазақта неке жоқ» деп ноғайдан болған указдармен қатындарды байынан айрып жібере берген соң, тамам дуанбасылар: бізге ноғайдан шыққан мұфтидің указының керегі жоқ деп. Қазақтың мұфтиден шығып қалғандығы осы. Сонан соң дуанбасылар Жақайдың өзінен құр жауап алған. «Қазақты Бұқар, Тәшкент карандар» деп азғырып, материал жиып жүр деп. Онысы да өтірік емес, Тәшкен Түркістанға кетіп бара жатқан жерінен ұсталып қалып, қыс ортасы кезде Баянаула қаласына алып келген. Сонда біздің әкеміз Көпей бір самаурын шай, бір табақ ет алып барған. Біз өзіміз сонда оқу оқығаннан басқа түк білмейтұғын баламыз. Сонда Жақай айтыпты деуші еді:

— Орыс барып ұстап алғанда басымда дағарадай сәлдем бар еді. Жиған-терген материалдарымды сәлдемнің астынан қабаттап орап алып едім. Қәне, сәлдеме қол тигізші деп қарап тұрдым. Сәлдеме қол тигізе алмады. Қойны-қойшым, қалта-салталарымды тінітті, дәнеме таба алмады,— деп еді.

Закон бұйрығын Баянаулада жасап, Мұса, Секербайлардың көз алдымда өз үйінен олай-былай шықпаса қолынан хат алып, Баянауладан әтірет-солдатпен үйіне апарып, қайт деп жөнелтіпті.

Мұса, Секербай заманындағы қариялар айтатын:

— Жақай ахұнды қоянға құрық жіберген жаман Рамазаннан осындай бала туушы ма еді? Бұл Қойсары Балтабай төренің баласы ғой,— деуші еді.

Қаржастың шын аты Олжакелді. Асықтың қаржауына түскеннен қаржас атанған. Үш баласы болған: Ал-

тынтөре, Құлыке, Бегім. Құлыкенің балалары: Ойымте-
лі, Телітентік атанған. Бір аяғы ақсақ, балдақпен
жүреді екен. Бір күні Телітентік жылқы суғарғалы бір
құдыққа барса, бір жас келіншек — қатын кір жуып
отыр екен. Телітентектің тентек ойы ауып кетіп, тарпа
бас салыпты. Сөйтсе ол қатын Бегімнің қатыны екен.
Бегім өліп, бір баланың анасы болып, жесір қалғанда
баласының аты Сатылған екен. Қатын буаз болып, буаз-
дығы білінген соң, Телітентек басыбайлы қатындыққа
алып, Анай туған. Сатылған да Анай да Телітентектің
баласы болды. Сонан соң Телі бұл екі балаға бес-бестен
он қатын алып берген.

Анайдың қалмақ қызы қатынынан — Жәдігер, қа-
зақ қызы қатынынан — Нияз, сарт қызы қатынынан —
Құл, Қозған... Сатылғаннан да бес бала болады. Жан-
сары, Таңат, Қоныс, Мәмбет, Тілеуімбет.

Сатылғанның ең тұңғышы Тілеуімбет. Өзі тұңғышы
болып, аты Тілеуімбет болса, онбайды. Бұл Тілеуімбет-
тен — Қожамқұл, Қошарбай. Біреуінен Тәстен, біреуі-
нен Дулат. Жұрт бұларды Қарақалпақ деседі.

Тәстен, Дулат, Қарақалпақ үшеуі бір кісінің аты дей-
ді. Екі кісіден естідім, бірі Қожан, Масақтың бегі, бірі
Құдайбергеннің Жүсіпбегі.

Бұлардың кім дегенге:

— Пұсырман, Сағын, Тоғайбай, Тоғалақтарды Бак-
тыбайдың ұзын Жұмашы деседі. Айтушылардың айтуы:
«Келін-кепшікшіл болып, дулата берген соң, «Дулат»
атанып кеткен дейді.

Таңаттан — Батырбек, Аманбек, Тауасар. Батырбек-
тен — Өтеу, Жасқылыш, Тауасардан — Қосағал, Қоске,
Қожаберген, Қожамберді... Өтеуден — Найзабек, Ермек,
Келдібек. Найзабектен — Үкібай би, Ермектен — Қуан-
дық, Еркебұлан. Қуандықтан — Құдайберген, Еркебұ-
ланнан — Жантым хажы.

Қожабергеннің сексен жасында таптырған баласын
көрдік, аты Сексенбай еді.

Сатылғанның бел баласы — Қоныс, Мәмбет. Оның
Қонысы Сарысадақ Қоныс атанған. Садақ тартымпаз-
дығына мақтанам деп, «Ақтабан шұбырынды» жорығын-
да бала-шағасымен қырылып қалған. Майлыбай деген
баласы о да қырғынға ұшырап, екі немересі қалған:
Есенаман, Жарқын. Есенаманы бұл күнге шейін бір
ауыл, Жарқыннан — Бақыр, Қазан, Мұрынбай. Бұлар-
дың ұрпағын Жұман балалары дейді. Мұрынбайдан —

Қоймас, мұнан Сұлтанбек, Сұлтанбектен — Ысмайыл, Әмірбек — Қартқожаның нағашылары.

Есенаман, Жарқынның моласы Шідертінің бойында, Қарайғыр шатында, Қаракесек Асан, Ордабай, Ақкісі моласының қасында. Олармен бірге Көстеннің бел баласы Қазыбайдың қарамоласы бар. Өзен жағында, анадайдан оқшау көрініп тұрады. Қаракесек Қожантай тамы бар.

Қарайғыр кісі аты, уақтың бір атақты батыры екен деседі. Өтеу, Найзабек, Ермек үшеуінің моласы Қарайғыр шатындағы бір төбенің басында. Жанқылыш балалары: Домбы, Жомбының көтеріп, апарып қойған тастары бар. Бұл заманның арбасы көтере алмас, өгізі тарта алмас.

Күні кеше Ермек баласы Құдайберген марқұм бәрін гулетіп айтып отырушы еді:

— Қаракесек Жолшора тамы Далбаның сыртындағы Жайма ақөре деген жерде деп. Далбаның сыртында, Шаңтимес, Ханқашты деген жерде Тіленші тамы, Алшыбай тамы бар деп. Далбаның бауырында, Құрың деген жерде Қарашор Бакыл байдың қарамоласы бар... Шідерті бойында Анай тамы бар, Жаман шатта қаракесек пәленше бар, Қожан да Қаракесек, Қара Шордың Шорынан. Қожан тентек атанған. Жарлықөлде Жарылғап, Қойсоймас, Жоламан бар деп. Ащы бойындағы Ақмолада қаракесек Анай тамын, Бертіс, Үкібай тамын, Ақмоланы үшеуін қалаған бір кісі. Кірпішінің қалыбын Алшынбайдың моласы Тоқсанбай шапқан дейді.

* * *

Шығарушы Аймауытов кітап болып баспаға бастырылған Қартқожа шежіресін сөйлейік:

— Қаржастан — Құлыке, Құлыкеден — Ойым. Тілейдің Ойымынан Жанат, Жанаттан — Өтен, Баян. Бұл Баян жеті ағайынды. Біздің өңгеміз Жиделібайсында қалдық. Біз сонан келгенбіз деседі. Баяннан төртеу: торала атты Досбол деген баласы қоныс қарап, жер бұған. Далбада қотыр қызылтау делінген тауды, Қарақуыс деген жерді бәрінен бұрын келіп бұғандықтан Баян ұрым-бұтағы күні бұл күнге шейін сол жерді қоныс қылған. Баянның Асан деген баласы есті тентек емес, есер тентек болған:

— Сен жерді сұрағанға беріп, көрінгенге үлестіресің деп, әкесі Баянды көрмеймін деп, ант ішіп, Жиделібайсынға кетемін деп, Қызылтаудың сыртына, үш сала деген жерге барып отырып алған. Әкесі баласын сағынып, көремін деп барса, жонға шығып кетіп, етбетінен түсіп жатып алған. Сонан соң әкесі ыза болып:

— Мұндай баланың барынан жоғы жақсы,— деп, ту сыртынан өрт салдырған, өртеніп күйіп кетсін деп. Айналасының бәрі өртеніп, Асанның жатқан жері өртенбей, күймей аман қалған. Соны көзімен көргендер айран-асыр қалған. Асан:

— Мені мыналар жатқан жерімде өлтіріп тастайды екен,— деп, Жиделібайсындағы ағайыныма барам, солай кетемін деп, салт атты, сабау қамшылы жалғыз басы қаңғып кеткенде, мұндағы үйін, мал-жанын жау шауып, тып-типыл қылып кеткен.

Асан өзі төрт ағайынды болған. Өзінен төрт бала қалған. Бірі — Тоғамбай, біреуі Төтенқара. Төтенқарадан үш бала, бірі Жанан. Жананнан — Қартқожа, өзімен туысқан бір ағасы өлген. Онан бір бала бар. Өзі осы биыл 1927-інші қоян жылында отыз екі жаста. Желдітаудың бөлек желіндей өзінде жел де бар. Асандікіндей күшті жын да бар.

БҰРЫНҒЫ ЗАМАННЫҢ АДАМДАРЫНЫҢ ҚАНДАЙ ЕКЕНІН ТАНЫТУҒА СӨЙЛЕГЕН СӨЗ

Күлік баласы Тілеуімбет, мұнан туған Күнту, мұнан туған Жанайдар.

Бұл Жанайдар Абылай хан заманында жас бала, жұрт аузында «Жақсы Жанайдар» атанған.

Сол замандағы Инжарәй Шәріп ханы арқадағы Абылай ханға елші жіберген:

— Май қатығын тауып берсін,— деп. Сонда Абылай хан күлік Жәнке батыр биге кісі жіберген:

— Бір ауыз сөзіме жауапты түзу тауып берерлік жан тауып жіберсін,— деп. Сонда Жәнке батыр би өзінің сынына келгендіктен он төрт жасар бала — Күнту баласы Жанайдарды жіберген. Сонда Жанайдар Абылай ханға:

— Алдияр,— деп кіріп барғанда, отырғызбастан сұраған:

— Балам, май қатығы не болады? — деп. Сонда Жанайдар кідірместен жауап қайтарған:

— Бұрынғылар айтпап па еді, халық айныса хан түзейді, май айныса тұз түзейді. Халық қатығы ортасындағы ханы болады да, дүниедегі тәмәм тамақтың дәмін кіргізетұғын май қатығы тұз — дағы, тақсыр, деген.

Бұл сөзден Абылай хан білгені: Бұқар ханының өзінен тұз сұратқандығын. Үш жүздің баласы қазақтан түйе жидырып, қырық би және Жанайдарды атшы қылып қосып беріп, көп тұз тиеп жіберген. Барған қырық биді Бұқар ханы сыйлап күтті.

Қайтар кезі болғанда Бұқар ханы сұрады:

— Абылай артық па, мен артық па,— деп. Қырық би айтты:

— Сіз артықсыз. Сіздің тегіңіз де асыл, сіздің жеріңіз де асыл. өзіңіздің асылдығыңыз Бұхардай шәһерде, алтын тақтың үстінде, сарыала алтынға малынып отырсыз. Жеріңіздің асылдығы сіздің жеріңізде етікпен намаз оқуға жарайды десті. Бұқардың ханы сұрады:

— Абылайдың осы отырғандарыңыздан басқа жіберген кісісі бар ма еді? — деп.

— Қоста бір атшы бала бар, он төртте,— дейді.

— Ендеше соны шақыр,— деді. Шақырып келді. Бұқар ханы айтты:

— Әй, балам, мен артық па, Абылай артық па? — деді.

Бала айтты:

— Абылай артық,— деді. Бұқар ханы:

— Абылай менен қалайша артық болады? — деді.

Бала айтты:

— Абылай атасы садағын сағымға көтерткен. Нұрдан пайда болған. Сіздің атаңыз Ақмаңғыт, Тоқмаңғыт. Біздің қазақтың балалары ойнағанда: «Маңғыт, аузыңа саңғыт»,— деп ойнайды. Түбі — тегің Маңғыт жақсы болатұғын болса, ауызға өй деп алынбас еді.

— Балам, Абылайдың тұрған жері асыл ма, менің тұрған жерім асыл ма? — дейді.

— Сіздің өзіңізден Абылайдың өзі асыл, жеріңізден жері асыл. Сіздің жеріңіз асыл болатұғын болса, суды Самарқаннан алдырып ішер ме едіңіз, тұзды Сарыарқадан сұратар ма едіңіз? Абылайдың тұрған жері — Сарыарқа, екі басса бір бұлақ. Ағар суы бал татиды, ақ шабағы май татиды. Екі басса бір тұз. Бір үйінен бір үйі тұз сұрамайды,— дейді.

Бұхардың ханы сөзіне риза болғандықтан, қырық иге сыйлап бергені жалғыз балаға бергеніне тең болыпты.

Баланың «жақсы Жанайдар» атанған жері осы. «Таудай талап бергенше, бармақтай бақ бер» деген осы.

Бұл Жанайдар бір жақтан үйіне келсе, бәйбішесі бір еркек бала тауып, бесікке бөлеп жатыр екен.

— Қатын, қатын Кеудесін ақырын, бос таңа гөр. Кеудесі толған Алланың зікірі екен,— депті. Сол баласының аты Өтеміс болды.

Өзін (Өтемісті — С.Д.) Жәнке батыр өмірінде үйге отырғызбапты. Үш жүздің ортасында болған бас қосыл-

ған жиынға айдапты да отырыпты. Қайда барса да шешендігімен суын сүт қылып алып келе береді екен.

Бір жиын топта қуандықтан шыққан Байдалы би Жанайдардың сөзіне сөз тауып айта алмаған соң, кемітуге:

— Осы неменің әкесінің аты Күнту ма еді, Қиту ма еді,— депті. Сонда Жанайдар:

Ерім бар-ды ыңыршақ,
Атым бар-ды тобышақ.
Әкем аты Күнту болсын,
Қиту болсын,
Оның маған не керегі бар?
Ақылым бар бір құшақ,—

деген екен.

Құдай рақмет қылсын «жақсы Жанайдарға».

* * *

Абылай хан Алатауға жорыққа бара жатып, қаракесек шаншар деген елдің бір ұлы жиын — асына кез болды дейді. Сонда ол аста ішкен мас, жеген тоқ, ерігіп тұрған Шаншардың жел бастары аңыз қылысты дейді.

— Ханның басындағы бөркін біреу қағып түсірсе, хан хандық қылып қандай қаһар қылар еді,— дескенде, Қаз дауысты Қызыбектің інісі Мөртандайлы балапан:

— Оны құры айтып қойғанша көру керек,— деп артынан барып андаусыз, абайсыз тұрғанда ханның басындағы бөркін шыбыкпен қағып жерге түсіріпті. Хан қаһар да қылған жоқ, дәнеме деген де жоқ.

— Бүгін ішкен мас, жеген тоқ, кімде ес бар дейсін деп, хандық қылды. Жерге түскен бөрікті басқа алып киюге жарамайды деп, қалған жерде қалсын деп, бөркін жерден алдырмады, жүре берді,— дейді.

Күндерден күндер өтіп, ол ұмыт болып кетіп, Қызылжар базарында қаракесек сүйіндіктің базаршысы көтеріле Қызылжарға базарлап баратұғын болып, көп базаршы барғанда, өкпесі — кегі баяғы бастан бөрікті қағып түсіргендік болып, Қаракесектен бір кісіні, төртуылдан бір кісіні ұстап алып қалып, екеуін тірідей көрге салып тастады.

Сонда Қаракесектен алып қалған кісісі Қаз дауысты Қызыбектің немересі Қазымбеттің баласы Жанай екен.

Төртуылдан алып қалған кісісі Ботақан екен. Абылай хан екеуін тірідей көрге салдырып, үйіне келді. Ханымы айтты:

— Төре, көп кешігіп қалдыңыз, қайдан келдіңіз? — дейді.

— Ботақанды тірідей көрге салдырып келдім, — дейді.

Ханымы айтты:

— Бұл орта жүзден бізге дым бұйырмаған екен. Шығарыңыз көрден Ботақанды, — дейді. Абылай бір кісіні жіберді.

— Көрден шықсын, — деп. Бұл кісі барып Ботақанға айтып еді. Ботақан:

— Шықпаймын, — деді.

Жіберген кісісі Абылайға қайтып келді. Ботақанның шықпаймын дегенін айтып келді. Абылайдың өзі келді, інінен тартып шық деп еді.

Ботақан:

— Өлгенде жататұғын көріме тірідей жаттым. Осы менің өлгенім, енді тірі болып жұрт көзіне көрінгеннен, өлгенім артық, — деп. Ыза бойына сыймай долданып, жүргенің басынан тарс етіп жарылып, өліп кетті, — дейді.

Бұл хабарды естіген соң, орта жүз намыстанды. Сол күнде Қазыбек өлген екен де, Қазыбек баласы Бекболат алпыс бестегі күні екен, Едігенің қыстауы Жақсы Далба — Қарағайлы бұлақта, Бекболаттың қыстауы Жаман Далбада — осы күнгі батырдың Бейсені қыстап отырған жер екен.

Бекболат пен Едіге атқа мініп, бес мейрамды жиды дейді. Абылайды шабамыз деп, үш мың кісі жиылып, жүруге бет түзепті. Сонда Бекболат пен Едіге күлік Жәнке батырға кісі жіберді дейді. Дудың алды болып, алдымызға түсіп жүрсін деп. Сонда күлік Жәнке батыр өзі жүрмеді, баласы Жанакты жіберді дейді:

— Ханын жаулаған қалмақ онбаған, ханын шапқан кара онбайды, — деген. Бекболат пен Едігеге сәлем де, Абылаймен жарассын, арашашы бол, — деп, қосты дейді.

Сонда мейрам болып атқа мінді. Үш мың кісі қол келеді. Ішінде Алтай Жәнәтәлі батыр бар. Айдабол Олжабай батыр бар. Тағы сондай атакты батырлар бар деген соң, керей, уақ, үркіп ішке түсіп кеткен екен. Сонда үйде отырып Абылайдың ханымы айтады:

— Абылай хан, дәнеме білдіңіз бе?

— Не білейін,— депті.

— Білмесеніз, Қаз дауысты Қазыбектің аруағын шақырып, баласы Бекболат атқа мінді: «Осыдан Абылайдың басын алмасам, қатынын ат көтіне салмасам, қара қазынын қақ жармасам, әкем Қазыбектің аруағы өзімді ұрсын» деп қарғанып, атқа мінді. Ашулының алдында тұрма деген, көшіңіз, қара қазанды асулы бойымен жұртқа қалдырыңыз. Өздері келер де, даяр асулы қазанға тамақ қылып ішер. Ішінен дәм таттық қой, не жазығы бар мұның деп жаруға көзі қимас, батылы бармас. Сонан соң, қара қазанын алдық қой деп, ашуы басылар да көңілі тынар. Сиыр атаулыны үш мың кісіге азық боларлық қылып жұртқа тастап кетіңіз, батырлары туын қандасын, мәре-сәре болып тамаққа тойынсын. Бір күн қарны ашқаннан қырық күн ақыл сұрама деген бар ғой және аш атасын танымас деген де бар. Қарындары тойған соң, ақылдарына түсіп, сіздің хандығыңызға, өздерінің қаралығына көзі жетіп тоқтар,— деген екен.

Абылай хан ханымының тілін алып, қара қазанды асулы бойымен жұртында қалдырып үш жүз сиыр да қалдырып Көкшетаудан үш күндік жерге үркіп барып отырды дейді.

Сонда көшкенін, үріккенін қайдан білсін, үш мың кісі Абылайдың көшкен жұртына келіп басып, Бекболат келіп ат үстінен асулы қазанға найзасын шаншып тұрып сөйледі дейді:

— Уа жұртым — дейді — Абылай ханды құдай тек жаратқан жан емес. Қарандаршы үйден шыққанда үш ойым бар еді. Абылайдың басын кесем-ау иә болмаса қатынын ат көтіне салсам-ау иә болмаса қара қазанын олжаласам-ау,— деп едім. Міне, енді қара қазанын асулы бойымен қалдырғаны — менің ойлаған ойымды әбден білгендігі. Қанша айтса да құдай артық жаратқан жан-ау. Енді мен сертіме жеттім, ана сиырды қиратып сойындар, аппақ майға тойындар. Туларыңды қандаңдар. Елші жіберейік, құдай ұнатса жарасып жадырап қайтамыз,— деп, сөзді осыған қойды дейді.

Сол қазанды Бекболаттан соң Тіленші асқанын көрген жан сөйледі. Тіленші биге Абылайдың қалмақ қатынының баласы Шама төре қара нарға халы кілем жауып келіп, Қазыбектің аруағына байладым деп сұрап алып, қазан соның қолында қалды дейді.

— Қош, Бекболат пен Едіге Абылай ханға елшілікке орманшы ақсары Шотананы жіберді:

— Саған сөзді үйретейік пе, өзін сөйлеймісің, — дегенде, Шотана батыр айтты:

— Екеуің көп үйретсең, отыз ауыз сөз үйретерсің. Ол таусылған соң, не қылмақшымын. Аузымнан не шыққанын қайтып келген соң, өздерің естірсіндер, — деп жүре беріпті.

— Шотана батырдың қалпы қандай кісі екенін айтып берейін:

Қызылтауда Шотана тасы деген тас бар. Шотана батырдың үйі сол тастың түбінде отырғанда қорадан екі өгізін түнде ұры ұрлап кетіпті. Алакеуімнен түрегіліп, өгізді ұры алып кеткенін біліп, Шотана батыр тастың басына шығып айғай салыпты:

— Тастап кет менің өгізімді, атым Шотана, жердің тесігіне тығылсаң да қоймаймын, — дегенде, алған ұрылар Түндіктің өзенінен асып барады екен. Артымыздан қуып келіп қалған екен ғой деп қашқан екен.

Шотана батыр Абылай ханға барып, аман-есен қайтып, Бекболат пен Едігенің алдына келді.

— Не дедің, — дегенде айтқаны:

— Бекболат пен Едіге жіберді. Мейрам болып атка мінді. Үш мың кісі қол келді. Бұрынғы әулие өткен ата-бабамыз айтқан екен:

— Дүние бұзылса Бұхарға сияды, Бұхар бұзылса дүниеге сыймайды деген екен. Бұхарға сыймай жалаң аяқ, жалаң бүт келген сарт Сарыарқаға сыймайын деп жүр ме, Ботақанның құнын берсін. Жанайды байлаудан босатсын. Мың кісінің жолына жетім бастатқан тоғыздан берсін. Мың кісінің жолына түйе бастатқан тоғыздан берсін. Мың кісінің жолына мың ат, мың шапан берсін. Айыпты хан боламын десе, тұрысатын жерін айтсын, ұрысатын ерін айтсын. Айыпсыз хан боламын десе, хандығы жарай ма, қарашы деген олақ емес пе? Олақтың ойнағанына шыдай алмай құлаған жар неге пана болмақшы, дедім, — дегенде Бекболат сүйсінгеннен:

— Айтқан аузыңнан айналайын, сені көтеріп тапқан қатыннан айналайын, — депті.

— Не дейді, не дейді дегенде:

— Ертең Жолдыөзектің бойына келсін. Екеуіміз екі жағына түсейік дейді, — депті. Сонда Олжабай батыр:

— Мені бар ма деп сұрады ма? — депті.

— Сұрады, бар дедім, — дегенде:

— Енді ол сарт бізбен қарсыласып жауласуға жарамайды. Алтын қақпалы қорғанды бұзатұғын жолда, сырым Малайсары да бар еді, шанышқылы Бердіқожа да бар еді, тарақты Байғозы батыр да бар еді. Қақпасын қалайы мен қорғасынға мысты араластырып күйған екен. Жалғызының қолы батпаған. Сонда мен туымды Абылайға «мә» деп бере салып, қақпаны шапқылағанымда саз балшық пен жаңа илеген қамырға кіргендей кірген. Сонда Абылайдың түріне карасам, қалшылдап, дірілдеп тұр екен.

— Мына қаруын жауласып кетіп өзіме жұмсаса, мынау жан шыдатпайды екен-ау деп үрейі ұшып кеткендігі сондай, бізбен қарсыласатын онда әруақта жоқ,— депті.

Жолдыөзектің ар жағынан Абылай қолы келді. Атығай, Қарауыл, өзінің төлеңгітінен басқа бөтен дым жан жоқ. Бер жағынан Бекболат, Едіге үш мың кісімен келіп еді. Самсаған сары қолдан бөлініп екі кісі келе жатыр. Ар жағынан біреуі Абылай, біреуі балта керей Тұрсынбай батыр келеді. Сонан соң, бұл жақтан Бекболат пен Едіге атқа мініп алдынан шықты. Сонда құлкенің Биікшесі оғын құралайдың көзінен тигізетұғын мерген екен. Мылтығының сирағын құрып, Абылайды нысанаға байлап тұра қалды дейді. «Бұл сартты бірақ жоқ қылып тастайын» деп. Білтесін тұтатуға келтірмей Жәнке батыр баласы Жанак жүгіріп келіп Биікше мергеннің қолынан мылтығын жұлып алды.

Не қылып, не қойғанның бәрін Абылай көріп тұр. Ол жақтан екі кісі — бірі хан, бірі батыр. Бұл жатқан екі кісі — Қаракесек, сүйіндіктің екі биі төртеуінің бас қосқан жеріне көлденеңнен Көтеш ақын барып, оларды сөйлетпей өленді гулетіп қоя беріпті:

Абылай, Ботақанды сен өлтірдің,
Есіл ер жазығы жоқ неге өлтірдің.
Хан басың қарашыңмен даулы болып,
Үстіне ақ орданың қол келтірдің.

Абылай күйіп кетті салған қалаң,
Мейрамға не еді сенің жапқан жалаң.
Жанайды дәл бүгін күн босатпасаң,
Болады ертең жесір қатын-балаң.

Сонан соң, кінәласқан да жоқ, айтысқан да жоқ. Ханы қарашасымен жарасып, бұл барғандардың не көңіл-

дегісін қылып, сөйтіп қайтарған екен. Сонда Абылай сұрапты:

— Мылтық құрған кім еді? — деп.

— Құрған Биікше мерген,— деген соң,

— Талай жорытқа бір торсыктан малта жесіп жүрген жолдас еді. Кісіні кісі жоқ жерде-ақ өлімге қия береді екен-ау,— депті. Оның мылтығының аузын қырсық бассын деп, мылтығының аузына бір түйе байлады,— дейді.

— Жүгіріп келіп ұстай алған кім? — дейді.

— Жәнке батыр баласы Жанақ,— дейді.

— Тегін кісі Жәнке батыр бола ма? Олар құдай құйып қойғандай жаратқан шын би ғой. Баласын арасашы болсын,— деп қосқан ғой.

— Ас берілгенде Жәнке батырдың босағасына түйе бастатқан тоғыз байланысын және қаралы үйге шаншылған найзаны (жыл толғанда) жылын бергенде Жанақ сындырсын, бір ат, шапан Жанақтың өз жолы болсын,— деп.

«Абылай аспас сары бел» атқа ілінген жері осы екен.

Абылай «үш нәрсе арман болып, қолымнан келмей, құр ойымда кетті,— деген екен.— Бірі — ақ боз аттың құнын ердің құны қылмадым. Мылтығын құралайдың көзінен өткізетұғын мергеннің құнын екі ердің құны қылмадым. Бірі етікші мен ұстаның құнын қатын құны болсын деп бұйрық қылмадым...»

ҰЛБИКЕ

Ұлбике — ошақты, әкесі Жангелді де ақын, шешесі Жаңыл да ақын болған.

Ұлбикенің өзін жүн жеп жабағы тышқан бір байдың баласы қатындыққа алған екен. Қолына келін болып түскен соң: «өлең айтсаң көзіңді жоғалтамын, қарашығыңды батырамын»,— деп қояды. Жаман шірік иті үйде жоқ болған қарсанда бір той болып, ауыл-аймағымен, қайын ағалары «сені біз сабатпаймыз»,— деп тойға алып барып, тойдан қайтып келсе, иті келіп қалып «сені ме» деп кіжініп, отырған үстіне оқтай ұшырып, қойдың бір қатқан санымен қақ бастан періп қалғанда, мұрттай ұшып, кете барыпты.

Жұрт жиылып қалды, төркіні де аралас-құралас екен, құн сұрады. Сонда төркініне таңдау берді. «Бидің билігіне бересің бе? Пайғамбардың шариғатына көнесің бе? Үй іші: «Пайғамбар шариғатына салдық» — деді. Сонда шариғат айтатұғын Күдері қожа екен. Айтқан шариғаты: «Өлер Ұлбике өлді, аяр да ас жоқ, тояр да ас жоқ. Мұны сойындар, өкпесін алып көріңдер. Өкпесінде жазу жоқ болса, онда тойға бару, өлең айту әйел жынысына дұрыс емес, өзі кінәлі, бұған түк болмайды. Егер өкпесінде жазу болса, онда ғұзыр айтпаса ішін жарып кетеді. Үш кісінің құнын берсін. Сүйек құны, өнер құны, қара құн» Ұлбикені сойып, өкпесін алып көрсе, өкпесі жыбырлап тұрған жазу екен. Көрген жұрт ботадай боздапты. Көзімен көрген жұрт күйгендіктен, Бойтан серіні бас жетімі үшін құнына беріпті.

БӨЛТІРІК ШЕШЕН

Ұлы жүз үйсіннен Бөлтірік би шығыпты. Онымен замандас қырғыздың бір ханы бақ-күндес болып, қырғыздан пәлен шешен, түген шешен дегендерді алдырып, айтыстыра беретін сықылды. Бір күні қырғыз-қазақтың бас қосқан жиылысында қырғыз-қазақ байлық айтысқанда, Бөлтірік би айтты дейді:

— Қырғыз шіркіннің байлығы сол, көшкен сайын ошағын жұртына қалдырып көшеді ғой,—депті. Ол сөзінің мәнісі қырғыз ошақ алмайды, үш тасты ошақ қылып, қазан асады, көшкенде ол тасты артып көше ме, жұртта қалмақ қой.

Қырғыз ханының жалғыз баласы жардан құлап, қарансуалып қалыпты. Бөлтірік: «Қырғыздың қожасы мен түк білмес бықсық байларына саба жиындар, ту бие алып жүріндер, ханның баласына бата қылайық, көңіл айтайық»,—депті. Сонда байлар: «Саба жиярмыз, ту бие апарармыз, не деп көңіл айтамыз, дәнеме білмейміз»,—дегенде Бөлтірік би саба апаратын, ту бие апаратын байға: алдымен сен сөйле: «Жазғытұрғы кез, жаманшылық уақ қой, өйтіп-бүйтіп бір сабаны әрең толтырып алып келдік,—дейсің» депті. Хан сөзіне балқып сұлап жата кетер, сонда екінші біреуің айт: «Түйе шіркін мен төре шіркінің басы бір қисайған соң оңа ма»; оған тете біреуің: төре өлмегенмен көп бола ма, бірі қалса

да тек бола ма? — дегейсін, депті. Үшеуі үш сөзге ие болып, ұғып алыпты. Көтеріле аттанып барып, сабаны үйге кіргізіп, хан алдына қойған соң, саба жиғаны масаттанып, «Алдияр, тақсыр, жазғытұрғы уақ, жаманшылық кез ғой, бір сабаны өйтіп-бүйтіп әрең толтырып әкелдік», — дегенде, баласы өліп, қарансуалып отырған хан жарылып кете жаздап, құлай кетті дейді. Онымен қоймай, екінші біреуі былшылдады, үшінші біреуі тағы сондай. Сонда Бөлтірік би:

— Акку құсқа оқ тисе,
Қанатын суға тигізбес.
Ақсүйекке оқ тисе,
Қарашыға сырын білдірмес, — деген
Көтер, хан, басынды,
Мұңайтпа еліңді,
Бекем бу белінді, —

дегенде, хан күліп жіберіп, басын көтеріп: «Мына итерді былшылдатып қойған сен екенсің ғой», — деген екен.

Бөлтірік қырғыздың ханына тағы бірде барғанда оған: «Тойға баратұғын апайларша ұзын-қысқалы киініп жүргенің қалай?» — деп қырғыздың ханы күліпті. Хан күлген соң үй тола отырған қырғыздың бәрі күледі ғой. Сонда Бөлтірік:

— Ой, тақсыр-ай!
Ұл өскен соң ұл киеді,
Қыз өскен соң қыз киеді.
Бала-шағамен мен киемін деп,
Киімге таласайын ба?
Бір жаққа барарда солардың киімінің
Қай қолға түскенін қие саламын.
Ұзыны болса — қызымдікі,
Қысқасы болса ұлымдікі.
Ұлы жоқ, қызы жоқ,
Қу бас болсам,
Қиім табылмай ма? —

депті.

Қырғызда жан сөйлеспейтін, аламаннан озған Алаяқ деген ділмар бар екен. Хан Бөлтірікпен қағыстыруға сол шешенді алдырып, үйінде сақтапты. Бір қалың жиылыста Бөлтірік гүрілдеп сөйлеп отырғанда, қырғыз шешені:

— Ат жаманы соқпақшыл,
Адам жаманы тақпақшыл деген,—

депті. Онда Бөлтірік:

— Сөздің көркі мақал-ды,
Ердің көркі сақал-ды.
Сақалы жоқ көселер,
Қасабалы тоқал-ды,—

дегенде, көсе ұялып қалып, тұра жөнеліпті. Сонда Бөлтірік:

— Көсені үйге кіргізбе,
Артын жерге тигізбе.
Кесірі жұғар кәпірдің,
Қуалап жүріп,
Құйрығын жерге сүйгізбе,—

деген екен. Құдай рақмет қылсын Бөлтірік биге, кісі болса осындай болсын!

ШАНЫШҚЫЛЫ БЕРДІҚОЖА

Абылай хан заманында шанышқылы Бердіқожа батырды жерге таласып кектесіп жүріп руы аздығынан өштескен дұшпан — өсіп-өнген руы-туғаны көптігінен ұстап алып өлтірейін деп жатқан екен:

Туысқаны аз елдің ерлігі зая,
Тілеуқоры жоқ ердің еңбегі зая.
Екіден кіші балам,
Ержеткен соң бәлем,
Қаратал Қояндыға қосынды тая,—

деген екен. Сол айтқаны айтқандай болып, екіден кіші, үшінші баласы ержетіп, ат арқасына мінген соң, әкесін өлтірген екі ағайынды неме екен, сол екеуінің бірін Қаратал Қояндыда өлтіріп, бірі қашып, «бұл Арқада болсам, мені тірі қоймас» деп, Бұхар кеткен екен. Соны қоймай қуып барып, сол Бұхарда жүрген жерінде өлтіріпті. Бердіқожаның жоқтаған жоқтауында айтылған екен:

Мінгені Бердекемнің қара алаяқ,
Жау, шіркін, кіселепті-ау аямай-ақ.

Бердіқожа батыр балаларын сынағанда былайша сынайды екен. Үйелмелі-сүйелмелі үш баласы болыпты, бір-бірімен тетелес туған. Бір пышақты сабын жерге тіреп, ұшын жоғары қаратып, балаларына:

— Ана жақтан домалап келіп мына пышақтың үстінен өтіндерші,— дейді екен. Үлкен екі баласы домалап келуін келіп, дәл пышаққа жақын келгенде, тайқып-жалтарып аунайды екен. Екіден соңғысы пышақпен жұмысы жоқ, жалтармай-бұлтармай аунайды екен. Пышақты өзі жалтартады екен.

Өзін жау өлтірерін білген соң, жолдасына айтқан екен:

— Жау жерінде қалдым ғой, менің сүйегімді алып кете алмассындар, бір бармағымды кесіп алып, маңайлас жерлеріңе көм де, соған там салып, «Бердіқожа тамы» атандырындар. Мені есіне алғандар дұға қылып өтер,— деп.

Дағанделі өзенінің жағасына там салыпты, шошақ мола күні бұл күнгіше құламай тұр деседі. Дағанделі өзені Қарқаралыға қараған елдің шетінде, Көкшетау, Дуана тауларынан көрініп тұрады,— дейді.

Жүргіншінің қара жолының үстінде, Жетісуға барғандар Қозы Көрпеш — Баян тамын көрдік, шанышқылы Бердіқожа батырдың тамын көрдік деседі.

Тауыңның Арқар деген аты Құлжа,
Жігіттер атқа түйе тегін олжа.
Хан Абылай аттанады дегенді естіп,
Келіпті шанышқылыдан Бердіқожа! —

деген батыр осы!..

Көпейұлы М. Ж.

К 68 Қазақ шежіресі.— Алматы: Жалын, 1993.— 76 б.
ISBN 5-610-01171-X

Қолыңыздағы шағын шежірені Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы көп жыл бойы халық арасынан, ел аузынан інжу-маржандай жиып-теріп қағаз бетіне түсірген екен. Сол еңбекті бүгінгі оқушыға жеткізуші — филология ғылымының кандидаты, ақын Сәрсенбі Дәуітұлы. Халықтың өткенінен өзінше сыр шерткен шежіренің мән-мағынасы өзгеше екені даусыз, оның үстіне ара-арасында Мәшһүр Жүсіптің ой өрістетіп, өз көңіл күйінен хабар беріп отырғаны да бір ғанибет.

К 4702250101—047 92.
408(05)93

ББК 84 Қаз 7-44

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІ

Редактыры — К. Құдабаева

Суретшісі — Ө. Тілеулиев

Көркемдеуші редактыры — С. Мақаренко

Техникалық редактырлары — Н. Кушнарева, Л. Самойлова

ИБ № 4841

Теруге 29.06.92 жіберілді. Басуға 14.11.92 қол қойылды. Қалпы 84×108^{1/32}. Қағазы № 2. Қаріп түрі «әдеби». Шығыңқы басылыс. Шартты бояу көлемі 4,31. Шартты баспа табағы 3,99. Есептік басылу табағы 3,95. Ұзын саны 40 000 дана. Тапсырыс 1056. Келісімді баға.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министірлігінің «Жалын» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министірлігінің «КІТАП» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің билет-бланк және жедел өнімдер баспаханасы, 480016, Алматы қаласы, Қ. Маркс көшесі, 15/1-үй.

HOBAE LONE
— 60 —

